THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SEṚIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 209.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्री भा स्क रा चा र्य वि र चि त म् ।

BRAHMASÛTRA

WITH

A COMMENTARY BY BHÂSKARÂCHÂRYA.

EDITED BY

Pandit Vindhyesvarî Prasâda Dvivedin,

Librarian, Government Sanskrit College,

BENARES.

FASCICULUS III–३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price. Rupee one.

॥ श्रीः ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥ २ ॥

[illegible]—२०९

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां [illegible] सुन्दरैः [illegible] पत्रेषु एकः स्तबकः मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवा[illegible] सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृश्वो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकं मासिकं मूल्यम्—[illegible]

५ अन्यैर्देयं वार्षिकं ... ...

६ डाकव्ययः पृथक् नास्ति । ... ...

अस्यां मुद्रितग्रन्थाः—

(१) अलङ्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता [illegible] २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्यप्रकाशसहितं संपूर्णम् (वेदान्तः) १

(५) काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-गागाभट्टविरचितः तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... १

(८) [illegible]-वाचस्पतिमिश्रविरचित-[illegible]-व्याख्यायुता । सम्पूर्णा । (वेदान्तः) ६

(९) न्यायरत्नमालाविवेकः सम्पूर्णः १

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तक-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीमद्यामुन-मुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् । वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसङ्गृहीतः । आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायाद्युक्तिप्रसादि-[illegible]विचाररूपः । [illegible] श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः । (न्यायः) २

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृत-म् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... १

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) २६

अथ तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पुरुषस्य प्रयोजनं ब्रह्मप्राप्तिरतो ब्रह्मज्ञानात् । कुतः । प्रमाणात् । शब्दात् । इति शब्दोऽवधारणार्थः । सम्यग्ज्ञानं पुरुषार्थमेव न तत् क्रत्वर्थमिति भगवान् बादरायणो मन्यते स्म । कः पुनः शब्दः । तरति शोकमात्मवित् स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मविदाप्नोति परं सर्वांश्च लोकानाप्नोतीति । अपूर्वः पक्षः प्रारभ्यते । यद्येवं किमर्थः सिद्धान्तोपक्रमः किं वात्र प्रतिपाद्यमिति वक्तव्यम् । उच्यते । सर्वत्र सिद्धान्तोपक्रमस्य द्वयी गतिः पूर्वपक्षविषयज्ञानार्थं तस्य वा दौर्बल्यप्रकटनार्थं सिद्धान्तहेतुं ज्ञात्वा तन्निरासेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः । आत्मज्ञानं कर्माङ्गप्रत्ययश्रवणं च स्तुतिमात्रैकाश्रय्यं श्रौतमाश्रमान्तरं स्मार्तं विकलेन्द्रियादिविषये चारितार्थमिति मीमांसकमतं तदत्र निरस्यते । स्थिते ऽस्मिन्पुरुषार्थे ज्ञाने कर्मसमुच्चितता ततः सिद्धिरिति यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्र वक्ष्यति । तदेतदधिकरणतात्पर्यम् । अन्ये केवलादेव ज्ञानादत्रैव पुरुषार्थसिद्धिः प्रतिपाद्यत इति मन्यन्ते तात्पर्यापरिज्ञानात् ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्मशेषत्वात् कर्तुरात्मनः तत्सद्भावनाज्ञापनेनोपनिषदां कर्मोपयोगित्वम् । लौकिके पुनर्व्यवहारो नास्ति तत्सद्भावायोगः सर्वथोपपत्तेः फलश्रुतिरर्थवादः । यथा यस्य पर्णमयी

जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामप्याचारदर्शनात् । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यजते ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मशेषत्वश्रवणात् । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य स्वे कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति । अर्थावबोधपर्यन्तः स्वाध्यायविधिरिति स्थापितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

इतश्च कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ ७ ॥

अथ सिद्धान्तः ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । कर्तृभोक्तृस्वरूपात्संसारिणो जीवादधिको ऽसंसारी ईश्वरः समस्तप्रपञ्चधर्मरहितो ऽद्वितीयः सत्यज्ञानानन्तलक्षणस्तस्य सर्ववेदान्तेषूपदेशात् । तज्ज्ञानस्य कर्मानुपयोगात् प्रकरणाद्यभावाच्च कर्माङ्गत्वं कल्पयितुमशक्यम् प्रयाजवत् । आत्मज्ञानं तु स्वप्रकरणगतेनैव

निराकाङ्क्षं नान्यशेषत्वं प्रतिपद्यते । स्थितमेवं पुरुषार्थो ऽत इति बादरायणस्य मतं तद्दर्शनात् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

अकर्माङ्गत्वे ऽप्यस्तीत्यर्थः । एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेया किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामह । एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचार्यं चरन्तीति । किमर्था वयमिति संहिता विज्ञानस्तुत्यर्थं नाध्ययनादित्यागविधानम् । सर्वथा ज्ञानस्य प्राधान्यमभिप्रेतम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

यदेव विद्ययेति श्रुतिः सर्वत्र न भवत्युद्गीथसम्बन्धात् । उद्गीथोपासनायाः कर्माङ्गत्वमिष्टमेव ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

विद्यान्यमारभते कर्मान्यमिति विभागः । तथाप्यनङ्गत्वमाङ्गविवक्षयोन्यस्तमिदं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

अध्ययनतदाक्षिप्तकर्मज्ञानवतो ऽध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात् तेन च कर्माधिकारोपपत्तेः कर्माङ्गं नात्मज्ञानमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

विदुषो ऽध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात् तेन च कर्माधिकारोपपत्तेः विदुषो ऽविदुषश्चाविशेषात् कुर्वन्नेवेति ॥ १३ ॥

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

पूर्वस्यापरितोषात् परिहारान्तरं प्रकरणात् । विद्यास्तुतये ऽनुमतिः कर्मानुज्ञा क्रियते न कर्म लिप्यते नर इत्यनेना-

भिसम्बन्धात् । ज्ञानस्यैतत्सामर्थ्यं यत् जीवे कर्मकुर्वति विदुषि न लेपो भवतीति ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके शाखिनो विदुषामिच्छानुरोधेन प्रजादिपरित्यागमामनन्ति किं प्रजया करिष्यामो येषां नो ऽयमात्मायं लोक इति विद्याप्राधान्यं दर्शयति ॥ १५ ॥

उपमर्दंच ॥ १६ ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति आत्मस्वरूपस्थस्य विषयेन्द्रियजसमस्तसांसारिकक्लेशोपमर्दमामनन्तीत्यर्थः। अतो न कर्माङ्गम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

इतश्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यं नाग्निहोत्राङ्गता । कथम् । ऊर्ध्वरेतस्सु निवृत्तग्राम्यधर्मेष्वाश्रमेषु श्रूयते यतस्ते चाश्रमवादिके शब्दे दृश्यन्ते । त्रयो धर्मस्कन्धा ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्तीति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इति प्रसिद्धानामाश्रमाणां सामोपासनविधिप्रकरणे तायमाने ततो ऽपकृष्य स्वतन्त्रस्य प्रणवोपासनस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमनुवादं जैमिनिराचार्यो मेने न तेषां विधानम् । कस्मादचोदनाद्विधायकशब्दाभावात् । अपि चापवदति वीरहा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । गार्हपत्येन तुल्यश्रवणादाश्रमान्तरस्य । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यनुवादाच्च स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं सिद्धम् । १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

अथवा न परामर्शमात्रमाश्रमान्तराणां किं तर्हि विधिः । कस्मात् । पुनः श्रवणे चैकवाक्यतां भित्त्वा विधिरुपगम्यते अन्यतः प्राप्त्यसम्भवात् धारणवत् । यथा दिष्टं गताग्निहोत्रे श्रूयते । अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति भित्त्वा वाक्यमुपरि धारणमपूर्वत्वाद्विधीयते । तदुक्तं शेष लक्षणे विधिस्तु धारणमपूर्वत्वादिति । निवीताधिकरणप्रदेशे ऽनुवादो विधिर्वास्तु सर्वथा सन्त्याश्रमाणि श्रुत्यनुज्ञातानि नैकाश्रम्यतेत्यभिप्रायः न पुनर्वाक्यभेद एवैकान्तेन विवक्षित इति केचित् । अत्राहुः । ब्रह्मसंस्थ इति परिव्राजको निर्दिश्यते पारिशेष्यात् । त्रय एवेत्यत्र वैखानसो गृह्यते तस्य तपः प्राधान्यात् न भिक्षुरतः पारिशेष्योपपत्तिः । सर्व एते पुण्यलोके भवन्तीति च विरोधात् पुण्यलोकाश्चामृतभाजश्चेति । न हि भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ तयोरन्यतरो महाप्राज्ञ इति । अत्रान्ये प्रति ब्रुवते । नायं रूढशब्दो ब्रह्मसंस्थ इति यौगिको ऽयं ब्रह्मणि संस्था यस्येति । जातिशब्दो गुणशब्दो यौगिको वा सन्निहितं विशेषं नातिवर्त्तते । यथा गामानय पथिकाय वेतनं देहीति । स्थितश्चाग्नेयाधिकरणे अयं न्याय आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र । यदि परिव्राजकः तपः शब्देन सन्निधापितस्ततस्तस्येह ग्रहणं नार्थेन तस्यामृतत्वाशासुतरां भिक्षुः तपः प्रधानो ऽष्टग्रासशौचातिरेकादिनियमात् । भवति च सामान्येनोभयव्यपदेशो यथोद्भिज्जामिति स्वेदजस्यापि । ब्रह्मसंस्थता च ब्रह्मनिष्ठोच्यते सा च सर्वाश्रमाणामविशिष्टा । न चोङ्कारालम्बनं ब्रह्मानुचिन्तनमितरेषामशक्यमिति शक्यं कर्तुम् । ननु तेषां कर्मप्रधानत्वादशक्यमिहोच्यते । किमिदं प्राधान्यम् । न तावत्कर्मात्मानं लभतामिति तदनुष्ठीयते किन्तु पुरुषार्थतया । तथोक्तं कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति । पुरुषस्य चार्थः स्वर्गो ऽपवर्गो वा । अपवर्गार्थी तदीयं कर्म तदर्थमेव ब्रह्मार्पणन्यायेन क्रियमाणं भवति । अत एव ज्ञानकर्मणोरेकप्रयोजनत्वादविरोधः । तथा

च्चाह स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत इति । स्वतः क्षणिकमपि अक्षयफलत्वादक्षयमुच्यते । यदि च कर्मसम्बन्धमात्रेणामृतत्वं नास्तीत्युच्यते परिव्राजकस्यापि न स्यात् । तस्यापि शौचाचमनस्नानभिक्षाटनादिकर्म कायिकं वाचिकं मानसं तच्चापरिहार्यं ध्रियमाणशरीरस्येति न कस्य चिन्मुक्तिः स्यात् । तस्मात्सर्वेषां यथायोगं ब्रह्मनिष्ठतात्पर्यं तन्निष्ठतोच्यते न व्यापारान्तरोपरमम् । यथा स्वाध्यायनिष्ठः तपोनिष्ठ इति । यदुक्तं विरोधादिति । तदयुक्तम् । अवस्थान्तरापेक्षया अविरोधात् । केवलकर्मिणः पुण्यलोकास्त एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभागिन इति । दृष्टान्ते ऽप्यविरोध एव । कथम् । यदि तावन्महाप्रज्ञतान्यतरस्य विधीयते तत्रैव वचनव्यक्तिर्मन्दप्रज्ञौ तावुभौ तयोरन्यतरः शास्त्रस्थो महाप्राज्ञः स्यात् । अथवानुवादः पूर्वं मन्दप्रज्ञावभूतामिदानीमन्यतरो महाप्राज्ञो वक्ता इति कालभेदादविरोधः । अवश्यं चाश्रमकर्म यतिनापि कर्त्तव्यमन्यथा प्रत्यवायात् । सर्वकर्मत्यागस्य च मिथ्यासङ्कल्पत्वात् । यच्च तैत्तिरीयके वचनं न्यासमेवापरे ऽवक्षादिति । तत्र न्यास इति ब्रह्मेति निर्वचनात् ब्रह्माभिधीयते न कर्मत्यागः । तस्य ब्रह्मणः सर्वतपसां परत्वं युज्यते तत्प्राप्यत्वात् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

स एष रसानां रसतमः परार्ध्यो ऽष्टमो यदुद्गीथ इत्येवमादि स्तुतिमात्रमुद्गीथाद्युपादानात् । कर्माङ्गभूतानामुद्गीथादीनामुपादानं कृत्वा तेषां स्तुतिमात्रं क्रियते नोपासनाशेषत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नापूर्वत्वान्नेति पूर्वपक्षनिवृत्तिः । अप्राप्तत्वाद्विधिरेव । न च प्रदेशान्तरविहितस्योद्गीथस्य प्रदेशान्तरे स्तुतिरुपयुज्यते । विधायकस्य पदसमूहस्यानन्तरं पुरस्तात्परस्ताद्वा समाम्नातो ऽर्थवादस्तेनैकवाक्यतामेति यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेति । तदुक्तं विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

इतश्चोद्गीथमुपासीत सामोपासीतेति विधिशब्दात् ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥ (१)

यथा च सो ऽरोदीदिति एवमादीनां विधिनैकवाक्यत्वादर्थवादश्च तथा द्रष्टव्य इत्यादिविध्येकवाक्यसम्बन्धात्तत्प्रशंसार्थमाख्यानम् । एवं तत्सान्निधौ तत्र तत्र समाम्नातमर्थवद्भवति ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विधिस्तुतिविचाराधिकारविप्रमोक्षायानन्तरमधिकरणद्वयं चिन्तितं तदतीत्य व्यवहितेन सम्बन्धो यस्मादूर्ध्वरेतस आश्रमाः श्रुतिपरिगृहीताः सन्ति अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा विद्याभविष्यति । अन्यथा एकाश्रम्यपक्षे गृहस्थस्यैव तत्कर्मसापेक्षैव स्यात् ॥ २५ ॥

यद्येवं केवला तर्हि विद्या पुरुषार्थं साधयेन्न कर्मेति आह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

सर्वेष्वाश्रमवत्सु अपेक्षा सा सर्वापेक्षा । कुतः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यपवर्गसिद्धौ यज्ञादयस्तृतीयया विभक्त्याङ्गत्वेन प्रयाजादिवाद्विधीयन्ते । अपूर्वत्वाच्च विधिरयं दध्ना जुहोतीति । सन्वाच्यायाश्चेच्छायाः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपसर्जनत्वाद्वेदनं प्रधानमीप्सिततमत्वात् । इष्टतमत्वं च ज्ञानस्यापवर्गक्षमत्वादपवर्गक्षमं च परिपक्वनिरवशेषाविद्यानिवर्तकमुदितादिनकरवत् । न च ज्ञानस्वरूपोत्पत्तौ कर्म व्याप्रियते । श्रवणमननादि तदुत्पत्तिकारकम् । तस्माद्यथैव शमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते विदुषामपवर्गप्राप्तये तथाश्रमकर्माणीति नान्तराले परित्यागः । यत्पुनः कैश्चिदुच्यते पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती-

(१) शाङ्करभाष्यानुसारेण सूत्रभेदः । अत्र ग्रन्थे त्वेकसूत्रत्वम् ।

ति सर्वकर्मत्यागवादिनी श्रुतिरिति । तदसत् । पुत्रादिलिङ्गा-दगार्हस्थादुत्थायाश्रमान्तरं प्रतिपद्यन्तं इति स्मृतिप्राप्तमेवानूद्यते । स्मृत्यनपेक्षत्वे तु शाक्यक्षपणादिभिक्षाचरणमपि श्रौतं प्रसज्येत । स्मृतौ च मननादौ त्रिदण्डयज्ञोपवीतादि-नियमादुत्तमाश्रमः स्वरूपतो धर्मतश्च निर्ज्ञात इति नातिप्रसङ्गः । यदप्युच्यते श्वेताश्वतराणां मन्त्रः तपः प्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टमिति त्यक्तसर्वकर्मणां केवलादेवज्ञानादपवर्गं दर्शयतीति । तदप्यसत् । मन्त्रार्थापरिज्ञानात्। यदि तावदाश्रमानतिक्रम्य ये वर्त्तन्ते ते ऽत्याश्रमिण एव प्रसज्यन्ते तदा न तेषां योग्यत्वं प्रायश्चित्तभाक्त्वात् । अथोत्पन्नज्ञानास्तदा प्रोवाचेति विरुद्धम् । तस्मादतिसुपूजितार्थादिति निरुक्तकारवचनात् पूजिताश्रमिणो वृत्तस्वाध्यायसम्पन्ना निर्दिश्यन्ते तेभ्यः प्रोवाचेति मन्त्रार्थः । तथा च ।

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम् ।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रशिष्याय वा पुनः ॥

पुत्रशिष्यातिरिक्तेभ्यो न दातव्यमिति नियमयन् एतमेवार्थं दर्शयति । या तु जाबालश्रुतिरुदाह्रियते । ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति । अथ पुनरेव व्रती वा स्नातको वा ऽस्नातको वा उत्पन्नाग्निको वा नासावप्रमाणी क्रियते स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतत्वात् । त्रिदण्डपक्षे ऽप्युपपन्नत्वात् । अत्रापि कर्मत्यागो नास्ति । न हि प्रव्रजितशब्दस्त्यागार्थो ऽथान्तरे रूढत्वात् । यत्पुनरत्र यज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यादिति पठ्यते तत्सान्दिग्धं पुरस्ताद्यज्ञोपवीतन्यासत्यागयोरभावात् । कथमकस्मादेवमाशङ्कावचनमुत्तिष्ठेत । ब्राह्मणं चानर्थकम् । क्षत्रियादिरपि कथमयं यज्ञोपवीती स्यात् । अतिदुर्विदग्धेन केनापीदं वाक्यं प्रक्षिप्तमित्याशङ्कामहे । तस्मान्न स्मृतौ काचित् कर्म तत्साधनत्यागाशा कर्तव्येति व्यामोहमूलेयं स्मृतिः । यथा प्रधानं जगत्कारणमिति ज्ञानमपस्मृतिः । तथा तेषामेव सांख्यादीनां सर्वक-

र्मापवादेन स्नानादेव केवलादपवर्ग इत्यपस्मृतिस्तामनुसरन्तो ये ऽपि कर्मत्यागं वर्णयन्ति ते ऽप्यपसिद्धान्तिन एव । तथा चापस्तम्बेनोपन्यस्य निरस्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धौ च क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेतेति । न च विरोधात्कर्मत्यागः । अविरोधस्य दर्शितत्वात् । अपि च भेददर्शनोपगमात् कर्मत्यागाच्च मुक्तिमिच्छतो मुक्तिरेव न सिध्येत म्रियमाणशरीरस्योभयोरवश्यम्भावित्वात् । यदि च सर्वं त्यक्तं कथं शौचाचमनभिक्षाटनादिषु प्रवृत्तिः स्ववचनविरुद्धमेतत् त्यक्तं कर्म क्रियते चेति । कस्य वा हेतोः शौचं स्नानं वा । शरीरधारणार्थं च भिक्षाटनमनर्थकम् । ब्रह्मीभूतश्चेद्भवान् वरं तस्य त्यागः स्वातन्त्र्यात् । को हि नाम स्वतन्त्रः सन् कुणपं स्कन्धे वहेत् । क्षुत्पिपासयोश्च निवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौ ब्रह्मभावानुपपत्तेः । न हि ब्रह्मणो ऽशनायादियोगो अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुतेः । अत एव वाक्यादर्थज्ञानमात्रान्न सांसारिकसमस्तानिवृत्तिभावो ऽवगम्यते यावदुपासना न क्रियते क्लेशबीजप्रदाहो नोपपद्यते । तथा च व्यासः ।

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्बध्यते पुनरिति ॥

इदं चात्र वक्तव्यं केन प्रकारेण विद्यापवर्गोपयोगिनी । स्यान्मतं भेदज्ञानमविद्या तन्निवृत्त्येति । तदसत् । शब्दविरोधात्(१) । न हि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ कस्य चित्कृत्स्नं द्वैतज्ञानं निवर्त्तते म्रियमाणशरीरस्य शरीरेन्द्रियमनांसि रूपादिज्ञाननिमित्तानि न हि निमित्ते सति नैमित्तिकं नोत्पद्यते यथाग्नीन्धनसंयोगे धूमः । आरब्धफलसामर्थ्याच्छरीरं वर्त्तते भोगार्थत्वात् । यदि च भेदप्रतिभासो नास्ति पारमेश्वराश्च गुणाः सर्वज्ञत्वादयः प्रादुर्भूता ततो लौकिकं वैदिकं वा कर्मयुगपन्निवर्त्तते । तत्रार्द्धजरतीयं न लभ्यते ।

भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं तु यथास्तुते ।
विद्यापनीतत्वाच्च कुतो ऽधुना भ्रान्तिसम्भवः ॥

(१) दृष्टविरोधादिति—पा० २ पु० ।

तस्माद्यावदिदं मे शरीरमिति कर्मनिबन्धनावृत्तिरनुवर्त्तते तावदाश्रमकर्मानुवृत्तिरशक्या निवारयितुं शास्त्रशरणेन तिष्ठता । कथं पुनरात्मनः कर्तृत्वं शुद्धचैतन्यस्वभावत्वात् । यथा तव लौकिके कर्मणि । किञ्चोपाधिकमिदं कर्तृत्वं यावदुपाध्यनुवर्तते । यथेन्धनसंयोगे वह्नेर्धूमकर्तृत्वं आरब्धकर्माविनाशाच्च कर्तृभोक्तृत्वे यावच्छरीरभाविनी । विशेषस्त्वयं विद्वदविदुषोर्नौपाधिकं कर्त्तृत्वं मन्यते विद्वानितरस्तु स्वाभाविकमिति । यदि च जीवन्नेव मुक्तो भवान् । सर्वज्ञत्वात्परचित्तवेदनमपि प्राप्नोति । ननु सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति विग्रहः । मैवम् । त्वत्पक्षे सर्वस्य निवृत्तत्वात् चैतन्यमात्रमवशिष्यते तत्र निःसम्बन्धो मोक्षो ऽभ्युपेयः श्रुत्यनुसारित्वाद्धा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति । अतो जीवदवस्थायां न मोक्षो मुक्त्युपायभूतं ज्ञानं कर्म चानुष्ठेयम् । कथं पुनः कर्मणो मुक्त्युपायत्वम् । यथैव ज्ञानस्य तव । ननु ज्ञानमविद्यां निवर्त्तयति । सत्यम् । न भेदज्ञानं निवर्त्तयतीत्युक्तम् । अनात्मन्यात्मज्ञानं प्रतिबन्धकं निवर्त्तयतीति चेत्तथा कर्माथ ज्ञानमित्तं धर्मं धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः महारजनादिरूपाणां चात्मानं धूपयित्वा स्थितानामपकर्षणं ज्ञानकर्मभ्यां शास्त्रलभ्यत्वादपुनर्भावस्य । केन द्वारेणोपकरोतीति चेत् को जानीयात् मातृतुल्या श्रुतिरेव चेति । तथा हि कुर्वन्नेवेह क्रियावानिति च समुच्चयं विधत्ते । न चात्मरतिरेव क्रियते शक्यते वक्तुं क्रियान्तरोपलब्धेः । न च बहुव्रीहिनिर्देश आत्मरतिः क्रिया यस्य सोऽयमात्मरतिक्रिय इति । बहुव्रीहिणा मतुबर्थस्योक्तत्वात् क्रियावानिति मतुप्सम्बन्धानुपपत्तेः । अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम् । पुरुषग्रहणादौ योग्यो ऽश्वो न लाङ्गलकर्मणि एवं कर्मसहिता विद्या ऽपवर्गप्रापणयोग्येति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यज्ञाङ्गत्वे ऽपि शमदमाद्युपेतः स्यात् । कस्मात् । तद्विधेः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् इदमन्तरङ्गसाधनं कर्मवाक्यमिति विवेकः॥२७॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति । शमादिवत् प्राणाद्यङ्गतया सर्वान्नभक्षणं विधीयते किं वा स्तुत्यर्थं कीर्त्यत इति संशयः । विधिसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थमिति प्राप्त उच्यते । स्तुतिरियं वर्तमानापदेशात् । न स पापं श्लोकं शृणोतीति वत् । न चाश्रुतविधिकल्पने निमित्तमस्ति । सर्वशरीरवर्तिनः प्राणस्य सर्वमन्नमिति दृष्टिर्विधीयते । न चाश्वादिमर्यादमन्नं मानुष्येण शरीरेण उपभोक्तुं शक्यम् । अतः स्तुतिमात्रम् । तदिदमाह सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये । अनुमतिरनुज्ञानं कष्टायामापदि दर्शनात् अत्यये सति भक्षणदर्शनाच्चाक्रायणऋषिरिभ्योच्छिष्टभक्षणं कृतवानिति ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

इतश्चाहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यबाधात् ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसेति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातो ऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अकामकारे यथेष्टाचरणनिवृत्तौ कठसंहितायां शब्दो ऽत एव हेतोरुपपद्यते अबाधात् । तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेदिति ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादिश्रुतेरिति विद्याङ्गं कर्मेत्युक्तम् । ये पुनरपवर्गार्थिनो न भवन्त्याश्रमास्तेषां तर्हि त्वाश्रमकर्म न प्राप्नोतीत्याशङ्कायामाह तेषामप्याश्रमकर्म स्यात् । विहितत्वात् । अभ्युदार्थं ते ऽपि कुर्युः प्रत्यवायपरिहाराय सर्व एते पुण्यश्लोका भवन्तीति । केचित् तस्मिन् सूत्रे गृहस्थस्य ब्रह्मार्पणन्यायेन काम्यानि कर्माणि कर्त्तव्यानीति प्रतिपाद्यत इति वदन्ति । तद्युक्तमयुक्तमिति चिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

यद्येवमाश्रमधर्मतया कर्त्तव्यानि पुरुषार्थाय न तर्हि विद्योपयोगित्वं नेत्युच्यते । विद्यासहकारित्वेन च तदधिकृतेन कर्त्तव्यानि । सहकारित्वं च विविदिषन्तीत्यत्र व्याख्यातं पुरुषार्थानि च विद्यार्थानि च कर्माणि । कथम् । विनियोगभेदादेकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात् । यथा दध्ना जुहोति क्रत्वर्थो विनियोगो दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति पुरुषार्थस्तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथा पुरुषार्थतया विद्यार्थतया वा क्रियमाणा यागादयः त एव । कथमुभयलिङ्गात् । यज्ञेन दानेनेति कर्मकाण्डे विहितमेव कर्मरूपमुपादाय ज्ञानसहकारित्वेनोपादीयमानत्वात् तदेव कर्म प्रत्यभिज्ञायते । स्मृतिकारैश्च सिद्धवदुपादायाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादीनां पुरुषधर्मतया विनियोगात् । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः कर्मान्तरबुद्धिं निवर्त्तयति । यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति होमान्तरं तद्वदिह न भवति । ततश्च तन्त्रसिद्धिः विद्यार्थमपि क्रियमाणं कर्म नित्यार्थमपि भवति । कर्मान्तरत्वे त्वावृत्तिः स्यादिति कर्त्तव्यता वा ऽन्या ऽन्वेष्टव्येति ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

रागादिभिरबाध्यत्वमेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दतीति ब्रह्मचर्य्ययज्ञादिसहितमात्मज्ञानं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विनष्टदारा अकृतदाराश्च कर्मान्तराले वर्तन्ते तेषां विद्याधिकारोऽस्ति नेति विचार्य्यते । प्राप्तं तावदाश्रमिणामधिकार इति । तथा प्राप्ते विधीयते । तुशब्दोऽवधारणनिवृत्त्यर्थः । अन्तरालवर्त्तिनामपि भवत्यधिकारः तेषां दर्शनात् भीष्मरैक्वप्रभृतीनाम् ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्य्यते ॥ ३७ ॥

संवर्त्तप्रभृतीनामुन्मत्तचर्या ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिणामपि धर्मविशेषैरहिंसासत्यवचनजपोपवासदेवताराधनादिभिरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । स्मृतिश्च । अनेकजन्मसंसिद्ध इति चात्रैव जन्मनि कृतं कर्मोपकरोतीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अत्रान्तरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो वरिष्ठम् । तु शब्दो विशेषार्थः । स्वाश्रमकर्मोपयोगाद्विद्यायाः साकल्यमुपपद्यते । लिङ्गाच्च । तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति देवयानेन पथा गमनमाश्रमिणां दर्शयति । कथं गम्यते । ये चेमे ऽरण्य इति पञ्चाग्निविद्यायामरण्यवासिनां परिव्राजकादीनां निर्देशाच्चत्वार आश्रमा इति नियमादनाश्रमी न तिष्ठेत इति निन्दावचनादाश्रमान्तरप्रतिपत्त्यसम्भवे केन चिन्निमित्तेनापवर्गोऽयमभ्युपगम्यते । तथा चाह याज्ञवल्क्यः ।

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।
अतो यदात्मनो ऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत् ॥

इतिहासे च ।

विद्यावृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
आर्ज्जवे वर्त्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इत्युक्तं ततः प्रच्युतिरस्ति नेति विचार्य्यते । ततः प्रच्युतो नाश्रमविधुरादिवदवतिष्ठमानोऽपि दुष्यति नियमहेत्वभावादिति प्राप्त उच्यते । तद्भूतस्य प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथं चिदप्यतद्भावः ततः प्रच्युतिः

स्यात् । कुतो नियमात् । अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्निति । तथा चारण्यमियात्ततो न पुनरेयादाचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रममाविमोक्षात् शरीरस्य सो ऽनुतिष्ठेत यथाविधीति । यथा च ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेदित्यारोहस्य वचनानि दृश्यन्ते शिष्टाचाराभावात् । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरप्यत्र सम्प्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥(१)

ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेति यदाधिकारिकमधिकारलक्षणे षष्ठे ऽध्याये निरूपितं प्रायश्चित्तमवकीर्णिपशुश्च तद्यदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि नैष्ठिकस्य न भवति । कुतः पतनस्मरणात् । अनुमीयमानश्रुतिमूलत्वादनुमानं स्मृतिः ।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते ततः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महेति ॥

तदयोगात्पतनस्मरणायोगात् उपकुर्वाणस्य प्रायश्चित्तम् । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । ब्रह्मचारित्वाविशेषात् । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् । स्मृतिरपि ।

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः ।
स चरेत्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्प्रत्यनन्तरामिति ॥ ४१ ॥

बहिस्तूभयथा स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

प्रच्यवनं महापातकं उपपातकं वा उभयथा वा बहिः कार्यो ऽसौ शिष्टैः स्मृतेरारूढो नैष्ठिकं धर्ममिति शिष्टाचाराच्च । न शिष्टास्तैः सह भोजनादि समाचरन्ति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

अङ्गाश्रितान्युपासनानि स्वामिनो यजमानस्य कर्त्तव्यानि किं वा ऋत्विज इति । किं युक्तम् । स्वामिनः फलश्रुतेः । वर्षति हास्मै वर्षयति च य एवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते इत्यात्रेय आचार्यो मन्यते स्म ॥ ४३ ॥

(१) उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥४२॥ इत्यधिकं सूत्रं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः तस्मै हि प-रिक्रीयते ॥ ४४ ॥ (१)

आर्त्विज्यमृत्विजा कर्त्तव्यमुपासनमित्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । यतस्तस्मै साङ्गप्रधानकर्मणे कर्मकरः परिक्रीयते । ननु दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येति प्रधानमात्रार्थाः श्रूयन्ते । सत्यमङ्गैरक्रियमाणैरङ्गानुरक्तं प्रधानमेव कर्त्तुमशक्यमित्यर्थादङ्गार्थापि सेति प्रसङ्गलक्षणे स्थापितमङ्गप्रधानयोरेको हि प्रयोगस्तत्सिद्ध्यर्थं च ऋत्विजो व्रियन्ते । तस्मादङ्गकुर्वतां तदाश्रितं ज्ञानं कर्त्तव्यमङ्गनिर्वृत्त्यपेक्षो ऽयमुपासनाविधिः तत्प्रवृत्तं कर्त्तारमनाश्रित्यात्मानं लभते स्वयमप्रयोजकत्वात् । गोदोहनादिवत् । उद्गाता च प्रवृत्त इति स एव करोति फलं पुनर्यजमानस्यैव तदर्थत्वात् । यां वै काञ्चनाशिषमृत्विज आशासते सा सर्वा यजमानस्येति श्रुतेः । प्रापयिता ह वै कामानां किं ते काममाशानीति तस्य ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव स हास्मै कामानशासदित्युद्गातृकर्तृत्वं श्रुतयो दर्शयन्ति ॥ ४४ ॥

सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४५ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरथ मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्रेदं चिन्त्यते । मौनं विधीयते उतानूद्यत इति । किं तावत्प्राप्तमनूद्यत इति । मौनं च ज्ञानं तच्च पाण्डित्येन गतमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । सहकार्य्यन्तरं विधीयत इति विधिः तृतीयं मौनं पाण्डित्यबाल्यापेक्षया तद्वतो विद्यावतः । ननु पाण्डित्यग्रहणादेव सिद्धं मौनम् । नेत्युच्यते । ज्ञानप्रकर्षपक्षेण मौनस्यापूर्वत्वात् विधिरुपपद्यते । ज्ञानप्रकर्षवाची मुनिशब्दः मुनीनामप्यहं व्यास इति दर्शनात् । अतो ऽयमर्थो ज्ञानातिशयमादाय योगाभ्यासं कुर्याज्ज्ञानपरिपा-

१ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ इत्यधिकं सूत्रं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

कार्येत्यर्थः । विद्यादिवद्यथा [illegible] अविदुषो विधीयते फलातिशयार्थिनः तथायं विदुषो [illegible] ऽपवर्गार्थिनः संन्यासिनो नैष्ठिकस्य विधीयते ॥ ४५ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४६ ॥

गार्हस्थ्याद्व्युत्थानं यद्यस्ति कथं छान्दोग्ये गृहस्थेनोपसंहारः कुटुम्बस्थो देशे स्वाध्यायमधीयानो न च पुनरावर्तते इति । तत्रोच्यते । तुशब्दो विशेषार्थः । कृत्स्नकर्मभावोपसंहारात् गृहिणोपसंहरति । कृत्स्नं श्रौतं स्मार्तं च कर्म ब्रह्मचर्यमन्तकालनियमात् ज्ञानं च । कृत्स्नसाधनवतो हि साध्यं हस्तगतमित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४७ ॥

वृत्तिभेदाद्बहुवचनं तावपि यथायोगं प्रतिपत्तव्याविति ॥ ४७ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४८ ॥

बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र चिन्त्यते किं बालचरितं बाल्यं अथ जितेन्द्रियतया भावशुद्धिर्बाल्यमिति । तिष्ठन्मूत्रादिबाल्यं प्रसिद्धमिति पूर्वः पक्षः। तदुच्यते । अनाविष्कुर्वन्नन्तर्गतां चेतोवृत्तिं लोकस्याप्रख्यापयन् दण्डदर्पादिरहितो भवेत् । कस्मात् । अन्वयान्मौनेन शुद्धभावो हि मौनं योगं च कर्तुं योग्यो भवतीति ॥ ४८ ॥

ऐहिकमप्रसूतं प्रतिबन्धेन दर्शनात् ॥ ४९ ॥

पाण्डित्यं च बाल्यं च निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा योगमभ्यस्यतो विद्याफलं किमैहिकमाहोस्वित् आमुष्मिकमिति संशये स्यादैहिकम् । कस्मात् । दृष्टार्थत्वाद्विद्यायाः । न हि कश्चित्परत्र मे विद्या जायतामिति कामयमानो विद्यामभ्यस्येत । अतो यस्मिन् जन्मनि विद्यायां यतते तत्रैव तत्फलेन भवितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । स्यादैहिकं विद्याफलं प्रस्तुतप्रतिबन्धे सति प्रसूतं प्रवृत्तं फलं कर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया तत्कृतप्रतिबन्धाभावे यदा प्रतिबध्नन्ति स्वफलप्रसवाय लब्धावसराणि प्रवर्तन्ते

तदा विद्या मन्दगतिर्विच्छिन्नवेगात् कुण्ठी भवति न स्वकार्यं कर्तुं प्रभवति । अतो जन्मान्तरे तत्फलं कुतस्तद्दर्शनात् । श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विद्युः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदिति । स्मृतिरपि ।

अप्राप्य योगसिद्धिं च कां गतिं कृष्ण गच्छति ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति ॥

अतो ऽनेकजन्माऽभ्यस्ता क्वापि जन्मन्यपवर्गं प्रापयिष्यति गुणैर्हि सत्त्वादिभिः कर्मानुसारिभिरुत्कर्षापकर्षमुपचीयमाना नौरिव तरङ्गादिभिः संसारसागरं विद्या कथं चिदतितारयतीति ॥ ४९ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५० ॥

एवमित्युक्ततदवस्थावधृतेः परामर्शः । साधनभूतविद्याकर्म्मोत्कर्षापकर्षापेक्षया मुक्तिरेव फलं तस्या ऽनियमो ऽमुत्रेह चेति न स्वरूपतः । कस्मात्तदवस्थावधृतेः । परमात्मावस्था हि मुक्तिरवधारिता । सा चैकरूपा । ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्माप्येति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् अभयं वै जनकः प्राप्तोसीति । यदा ह्यन्योपासनाजनिताविद्या आरब्धानारब्धफलकर्मा दाहादाहयोः कथं वर्त्तेत इति वक्ष्यामः । द्विरभ्यासो ऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ५० ॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये भगवद्भास्करप्रणीते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते।
चतुर्थस्य प्रथमः पादः।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीये ऽध्याये परापरविद्यास्वरूपविशेषविचारो वृत्त अथेदानीं तास्वेव फलचिन्ता वर्त्तिष्यते। आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति सो ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति तु चिन्त्यते किं सकृत् प्रत्ययः कर्त्तव्य असकृदिति। सकृच्छ्रवणं मननं ध्यानं च कर्त्तव्यमावृत्तिप्रमाणाभावादिति प्राप्त उच्यते। प्रत्ययावृत्तिः कर्त्तव्या। कस्मात्। असकृदुपदेशात्। श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणमननयोरसकृत्क्रियमाणयोरज्ञानसंशयविपर्ययनिवर्त्तकमात्मविषयकत्वज्ञानमुत्पद्यते दृष्टार्थत्वादवहन्त्यादिवत्। यथा च मीमांसाशास्त्रेषु बहुशः श्रवणात् मननादर्थज्ञानं प्रकर्षाज्जायते तद्वत्। अपि च नात्र विसंवदितव्यं सिद्धावृत्तिरुपासनशब्दादन्तर्नीतावृत्तिवचनो ऽयं वेदे प्रयुज्यते विदिना समानार्थः। कथम्। न स वेदाकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत यस्तद्वेद स वेदसां देवतामुपास इति यो ह्यसकृदनुवृत्तिं करोति स एव मुच्यते। न हि शब्दशक्तिः पर्य्यनुयोक्तुं शक्यते। यथा शक्धात्वन्तरार्थपर्यवसायात् शक्नोति वक्तुं कर्तुं चेति परिसमाप्यते। भवति च वेदादपि शब्दार्थव्युत्पत्तिः त्रिवृदादिशब्दानामिव। त्रिवृच्छब्दः स्तोत्रगतायां नवसंख्यायां प्रयुक्तः। अत्राहाभ्युपगम्यते ऽस्माभिः श्रवणमननाभ्यामसकृदनुष्ठिताभ्यां तत्त्वं पदार्थव्युत्पत्तिपुरःसरं आत्मस्वरूपविषयज्ञानं कस्य चिद्यः सकृदेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं न शक्नुयात् चित्तसंस्कारपाटवाभावात्। तथा हि छान्दोग्ये तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपदिश्य तत्तदप्रतिपत्तिकारणं निराकृत्य उपादिश्यते। यावदविद्यानुवर्त्तते ताव-

त्कर्त्तव्यमनुवर्त्तते तन्निवृत्तौ ब्रह्मीभूतस्य किं नाम कर्त्तव्यं स्यादित्युपक्रमः । सकृदेव श्रवणमननाभ्यां साक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते इति वार्त्तमेतत् । श्वेतकेतोरपि यत्र बहुश्रवणमन्तरेणाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिर्नासीत् किन्तु खलु मनुष्याणां रागादिदोषकलुषितचेतसाम् । यदप्युक्तमविद्यानिवृत्तेः कृतकृत्यतेति । तत्र भवन्तं पृच्छामः केयमविद्यानिवृत्तिरभिप्रेतेति । यावत् सकलभेदज्ञाननिवृत्तिरिष्टाऽशक्यमारब्धकर्मसामर्थ्यात् अवश्यं ताभ्यां भवितव्यम् । तदर्थमेव हि शरीरं ध्रियते । श्रुतिश्च न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति । ननु क्षेत्रधर्मत्वात्सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीत्यभिमानो मिथ्याप्रत्ययः । को ऽयं स्वानुभवापलापः । किं परधर्मस्य संवेदनं नोपपद्यते । यथा नीलं पीतमिति द्रव्यगुणः संवेद्यते अतो दुःखानुभवो नैव मिथ्याकारणदोषबाधकप्रत्ययाभावात् । अथ पारमेश्वरगुणानां सत्यसङ्कल्पादीनामभिव्यक्तिः सापि न दृश्यते । येनाहं मुक्तो ऽस्मीति प्रतिपद्यसे परो ऽनुमानेन जानीयात् । सा चाविद्या प्रतिपुरुषमेका वाऽनेका वेति । यद्यनेका ततो ऽर्थत्वं प्राप्नोति तत्त्वातत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयेति हीयते । एकत्वे च युगपत्सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । कस्य चेयमविद्या । नेश्वरस्य । विरोधात् । न जीवानाम् । तेषां अवस्तुत्वप्रतिज्ञानात् । यदप्युच्यते कस्याविद्येति पृष्टे तस्य ते ऽन्यस्त्वं पृच्छसीति तदपि चदुष्टोत्तरम् । यद्यसौ ब्रूयादहं जीवः परमात्मनो ऽज्ञ इति तदा तूष्णीमासनमेव ते । तस्मादनात्मसु देहादिषु विपरीतप्रतिपत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा प्रतिपत्तिश्चाविद्या सा सम्यक्ज्ञानोत्पत्तौ निवर्त्तते । तच्च सम्यक्ज्ञानमुत्पन्नमिति यावज्जीवमभ्यस्यमानं परीपक्वमपवर्गक्षमं भवतीति शास्त्रादवगम्यते । ज्ञानं यद्यपि दृष्टार्थमपुनर्जन्महेतुत्वं तु केवलशास्त्रसमधिगम्यमेवान्यथा सुषुप्तिप्रलययोरिव तिरोभूताविद्याशक्तिर्मुक्तस्य पुनर्भवेत् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यभ्यासापेक्ष्यं प्रतिवेदान्तं चोपासनं विधीयते विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति अनुविद्यजीवी जानात्योमित्येवात्मानं ध्यायथ निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति । आत्मस्वरूपविषये विशेषज्ञाने वाक्यादुत्पन्ने समानप्रत्ययावृत्तिलक्षणमुपासनं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्यधिकरणतात्पर्यार्थः तदेतत्तत्त्वम् । श्लोकौ चात्र भवतः ।

उक्तं तत्त्वमनादृत्य दुर्ग्रहो गृह्यते यदि ।
तत्रास्माभिरिदं वाच्यं गृह्यतां गृह्यतामिति ॥
शास्त्रार्थं तत्त्वतो ज्ञात्वा चरिष्यामो वयं सदा ।
न नो व्यसनिता काचिद्विमतिप्रतिबोधने ॥

यदप्युच्यते अनियोज्या ब्रह्मविदः शास्त्राविषयत्वादुपासनायामाश्रमकर्मणि चानधिकार इति । तदपि समयमात्रं मन्यामहे। यतो नैकजन्मनि प्रवृत्ताज्ञानस्वाभाविककर्मवासनामलप्रचयापकर्षापेक्षित्वान्मुक्तेः । भोजनशौचाचमनादिषु बुद्धिपूर्वं रागप्रयुक्तेषु वर्त्तसे । ब्रह्मीभूतश्चेत्सर्वत्रानियोज्यत्वमविशिष्टम् । शास्त्रार्थैकदेशानुष्ठानं न च प्रयुक्तम् । तथा हि ।

क्रियते कर्म किञ्चित्तु त्यज्यते किञ्चिदित्यपि ।
न लभ्यं शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वच्छन्दपरिकल्पनम् ॥
शौचाद्यपि न कर्त्तव्यं जीवन्मुक्त्यभिमानिना ।
नासम्बन्धाच्छरीरस्य नात्मनो नित्यशुद्धित इति ॥

यस्तु ब्रूयात्तत्त्वं पदार्थविवेके सति वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यत इति तदनन्तरं समस्तद्वैतप्रतिभासनाभावाच्छरीरपात इति । अत्रोच्यते । साधुपर्यालोचनं सूक्ष्मधियो भवतो द्विस्त्रिर्वा स्वयं ज्योतिर्ब्रह्माणि श्रुते तत्त्वं पदार्थव्युत्पत्तिरुपजायते । पदार्थज्ञानं च निमित्तं वाक्यार्थज्ञानस्येत्यनन्तरं तेन भवितव्यम् । यदि च पदार्थव्युत्पत्तिः श्रवणमननगुरूपासनसामग्रीसम्पत्तौ सत्यामपि नोत्पद्यते कालान्तरेऽपि का ते प्रत्याशा। आरब्धफलकर्मप्रतिबन्धान्नोत्पद्यत इति चेन्न कदाचिज्ज्ञानोत्पत्तिः सम्भवेदारब्धफलकर्मप्रतिबन्धस्यावश्यम्भावित्वाज्जीवतः प्रवृत्तिफलेन प्रतिबन्धात् मृतस्य चेतरेणेति । न च वाक्यार्थज्ञानं मृतिहेतुः । श्रुत्यभावात् । कर्मक्षयो हि तद्धेतुरविदुषां तद्दर्शनद्व्यासभीष्मादीनां च ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकानां स्मरणाद्यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

इतश्च रश्मींस्त्वं पर्य्यावर्त्तयादिति रश्मिबहुत्वोपासनं बहुपुत्रतायै विधीयते इत्यत्रावृत्तिरनूद्यते, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं स्थालीपुलाकन्यायेन ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यो ऽयमपहतपाप्मादिगुणयुक्तः परमेश्वरः स किमहमात्मेत्येवमभेदेन प्रतिपत्तव्यः किं वान्यविषये जीवेश्वरयोर्भिन्नगुणत्वाद्भेदेन प्रतिपत्तिरिति प्राप्तावाह । आत्मेति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । परमेश्वरप्रक्रियायां आत्मेत्येवं गच्छन्ति ज्ञापयन्ति जाबालाः । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते ऽहं वै त्वमसि देवते इति । ग्राहयन्ति च श्रुतय एत आत्मासर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृतस्तत्त्वमसीति । ननु विरुद्धगुणयोरभेदापत्तिरयुक्ता । नायं विरोधो भेदस्य नित्यसिद्धत्वात् । उपाधिकृतभेदस्तु सो ऽभेदभावनयापनीयते । अग्निसम्पर्केणेव कनकगतमलस्य ॥ ३॥

प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्माधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति सद्यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमात्मग्रहो ऽस्ति नेति । ब्रह्मेत्यात्मोच्यते । अस्ति च विकारेषु कारणानुगतिः तस्मादात्मग्रह इति पूर्वः पक्षः । नात्मग्रहः । प्रतीकेन हि सः । प्रतीकमात्मोपासकस्य ब्रह्मविकारत्वादुभयोस्तुल्यत्वात् । यदुक्तं कारणान्वयो ऽस्तीति । सत्यम् । वस्तुतश्चोदनातस्तु विकारस्यैवोपासनम् । यथा वासो ददात्यनो ददातीति चोदनायां न तन्तवः काष्ठानि चादीयन्ते । अत्र कल्पनारुचयः केचित्प्राथमिकश्रोत्रियश्रावकाः सिद्धान्तं ग्राहयन्तो वदन्ति नामादिप्रविलापनेन ब्रह्मैव नामादिप्रतीकेषूपास्यम् । अत्राचक्ष्महे । न पुरुषकल्पनामनुरुध्यामहे किन्तु निर्दोषश्रुतिनिर्गतां वाणीमुदीक्षामहे । यत्र वीकारोपासनं वक्ति तत्र तदेवावधार्य्यते । यत्र प्रकृत्युपासनं तत्रापि तदेव नान्यत् प्रमाणान्तरमुत्प्रेक्षा वा क्रमते । मनो ब्रह्मेति चेति परो ब्रह्मशब्दः परविशेषणत्वेनैव समाप्यते । नाम च विशेष्यत्वेन द्वितीयाविभक्तियोगात् । अतो ऽयं वाक्यार्थो ब्रह्मदृष्टिविशिष्टनामोपासनं कर्त्तव्यमिति । यदि च नाम्नः प्रविलापनं न तर्हि विशेषणत्वं यथा नीलोत्पलमानयेति । अथ नाम विवक्ष्यते तस्यैवोपास्यत्वं प्रसज्यते लक्षणायाश्चापत्त्या-

यत्वात् । यदि परविद्यैवेयं भूयस्त्ववचनानुपपत्तिः स्यात् । वाग्वा व नाम्नो भूयान् भूयसीति । सूत्रञ्चेदमवाचकं पूर्वाधिकरणापवादार्थता न सिध्येत् । यदपि तैः कल्पितमपहतपाप्माहिरण्यकेशादिगुणानामुपलक्षणार्थम् । तदप्यसत् । ब्रह्मणो विशेषणत्वात्तदन्यत्वाच्च गुणानाम् । उपलक्षणं तु बहिरेव यत्रायं काको ऽदो देवदत्तस्य गृहमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु विवक्षा किं ब्रह्मदृष्टिर्मनसि कर्त्तव्या किं वा मनो दृष्टिरितरत्रेति । नियमकारिणः कारणस्याभावादनियमे प्राप्ते ऽभिधीयते । ब्रह्मदृष्टिर्मनसि कर्त्तव्या । कस्मादुत्कर्षात् । यथा राजदृष्टिक्षत्ररीतिशब्दश्च परार्थतामापादयति एवं शब्दसामान्यार्थो ऽन्यो हीति शब्दः ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत इयमेवर्गग्निः सामेत्यादिष्वनियमो नियमहेत्वभावात् । न ह्यत्रोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषो ऽस्तीति प्राप्ते विधीयते । आदित्यादिमतयश्चोद्गीथादौ कर्त्तव्याः । कस्मादुपपत्तेः । आदित्यादिदृष्टयः कर्माङ्गद्वारेण क्रतुप्रयोगवचनेन गृह्यन्त इत्युपपद्यते अधिकृताधिकारो गोदोहनवत् । तथा लोकाः सामसु सङ्कल्पितायाः सप्तम्याः पारार्थ्यावगमात्सामोपासीतेति च साम्नो द्वितीयानिर्देशात्साम्न उपास्यत्वम् ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

क्रतुगतायामुपासनायां प्रयोगगतत्वात्तथानुष्ठीयते नामादिप्रतीकेषु । परविद्यासु दहरविद्यादिषु चिन्ता किमासीनः शयानो वा । आसीन एवेति नियमहेत्वभावादनियमः प्राप्तः । तत्राह । आसीन इति । कुतः सम्भवात् । तिष्ठतः शरीरधारणे व्यग्रं मनः शयानस्य निद्रयाभिभूयते ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानं चैतदुपासनं तदपि समाहिते मनस्युपपद्यते ध्यायतीव बक इति प्रयोगदर्शनात् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

इतश्च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्राचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिप्रयोगः॥९॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इति सापाश्रये स्थिरासने सुखासने स्वस्तिकासने वोपविश्य निमीलितनयनो निरतिशयानन्दे परमात्मनि चित्तमावेशयेदिति ॥१०॥

यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेष्वनियमो यत्र देशे काले चैकाग्रता तत्रोपासनं कुर्यात् विशेषश्रवणाभावात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति । समे शुचौ शर्करावह्निवालुकावर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिर्मनोनुकूले न चक्षुः पीडने गुहानिर्वाताश्रये वा प्रयोजयेदिति । सत्यम् । तदेवेदमुक्तं भवति ॥ ११ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिराद्ये ऽधिकरणे स्थिता । सा किं यावज्जीवमथ किञ्चित्कालमिति संशये किञ्चित्कालं कृत्वोपरमेच्छास्त्रार्थस्य कृतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणादामरणात्तत्रापि मरणकाले प्रत्ययावर्त्तनमग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्यायां श्रूयते । अथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति एवं क्रतुर्ह्यमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवतीति । क्रतुशब्दः सङ्कल्पविशेषवचनः ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गत उपासनाविषयः तृतीयशेषोविचारो ऽथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता वर्त्तते ब्रह्माधिगमे तद्विरुद्धफलं कर्म क्षीयते न वेति ।

न क्षीयत इति तावत्प्राप्तम् न हि कर्म क्षीयत इति स्मरणात् । अत्राभिधीयते । तदधिगमे ज्ञानलाभे सत्युत्तरपूर्वयोरघयोः पापयोरश्लेषविनाशौ पूर्वोत्पन्नस्य जन्मान्तरसञ्चितस्य । अत्रापि जन्मनि प्राक्प्रबोधादाविर्भूतस्य च विनाशो व्यपदेशात् । यथेषिकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति स्मरणमविद्वद्विषयम् । प्रायश्चित्तेन वा भोगेना ऽन्येषां क्षयो नान्यथेत्यागामिनः । पुनरघस्यासंश्लेषो विदुषाम् । तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । प्रमादोत्पन्नमपि ज्ञानवतः सम्यक्दर्शनज्ञानानलसन्दग्धं कर्म नश्यतीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

भवतूपशमः पापस्य विरोधात् सुकृतस्य तु शास्त्रीयत्वाच्च विरोधो विद्ययेति प्राप्ते विधीयते । तस्याप्यश्लेषविनाशौ स्याताम् । एवमित्यतिदेशो यथा पापस्य तथेतरस्य पुण्यस्येति भोगार्थत्वाद्विरोधो ऽविशिष्टः । उभे वैष एते ते ह तरतीति श्रुतेः । क्षीयन्ते चास्येति वा विशेषात् । नैतं सेतुमहोरात्रे तरत इति । अत्र सुकृतदुष्कृते परामृश्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्त्तन्त इत्याह । तुशब्दो ऽवधारणार्थः । शरीरपाते विदुषो मुक्तिरवश्यम्भाविनीति । द्विधामुक्तिर्जीवदवस्थायां रागद्वेषमोहैः तदङ्गैश्च मदादिभिर्विमुक्तिः पातोत्तरकालमात्यन्तिकीति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वयोरधिकरणयोः पुण्यपापयोर्ज्ञाननिमित्तयोर्विनाशो ऽवगतः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्राज्ञानशक्तेरविशेषात्तदविशेष इति पूर्वपक्षी मन्यते । तत्राचक्ष्महे । पूर्वे पापपुण्ये ऽनारब्धफले विनश्यतः न पुनः प्रवृत्तफले याभ्यामिदं ब्रह्मज्ञानायतनशरीरमारब्धम् । कथं गम्यते । तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य इति । तकार-

लोपः छान्दसः । कथं पुनर्ज्ञानशक्तेर्व्यवस्था किञ्चित्कर्म क्षीयते किञ्चिन्नेति । अस्या एव श्रुतेः शक्तिव्यवस्थाऽनुमीयते । यथाऽग्निरभ्रपटलं न दहति इन्धनं तु दहति कोऽत्र पर्यनुयुज्यते । विचित्रा हि शक्तयो भावानाम् । ये पुनर्मायामात्रवादिनस्तेषामेषा व्यवस्था नोपपद्यते । कथं विद्यायामुत्पन्नायां कृत्स्ना मायाऽपास्ता यतः तथा प्रपञ्चो न कर्माणि न संस्कारा वस्तुभूता विद्यन्ते मायावादिनस्तत्र किञ्चित्कर्म क्षीयते किञ्चिन्नेति विभागो दुर्लभः । न च कुलालचक्रदृष्टान्तः सम्भवति । तत्र वेगाख्यस्य संस्कारस्य वस्तुभूतस्य चक्रमाश्रयो विद्यते नात्र संस्कारस्तदाश्रयो वा विद्यते अविद्यामात्रत्वाद्वाक्यार्थानभ्युपगमात् । द्विचन्द्रदृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र तिमिरस्य मिथ्याज्ञानहेतोर्वस्तुभूतस्य विद्यमानत्वात् । यदुक्तं कैश्चिद्बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्संस्कारवशात्काममनुवर्तत एवेति तदपि प्रत्युक्तं भवत्यतो भेदाभेदपक्ष एव सूत्रम् । श्रुतिश्च घटते तदवधेरिति शरीरपातावधिश्रवणादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

यदि तर्हि विज्ञानसामर्थ्यात् धर्माधर्मयोर्निवृत्तिरग्निहोत्रादिनित्यं कर्म विदुषा न कर्तव्यं क्रियमाणमपि तद्यदि ज्ञानेन निवर्त्यते किं कृतेनेति प्राप्ते प्रत्युच्यते । विदुषाप्यग्निहोत्रादि कर्तव्यमुक्तमेतत्सहकारित्वेन वेति समुच्चिताभ्यामेव ज्ञानकर्मभ्यामविद्यानिवृत्तिद्वारेणापवर्गो व्यज्यते नान्यतरेणेति । अत आह तत्कार्यायैव । ज्ञानकार्यमपवर्गः तद्दर्शनाद्यज्ञेन दानेनेति । अतो यावज्जीवमाश्रमविहितं कर्म कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

किं विषयं पुनरश्लेषविनाशवचनं किं विषयं वाऽदो विभागवचनं एकेषां शाखिनां तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति । तत्रोत्तरम् । अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या यत्काम्यकर्मफलाय क्रियते अस्ति च पापकृत्या यत्प्रतिषिद्धमाचर्यते तद्वि-

षयो ऽयमश्लेषविनाशावगमः कुतस्तद्विषयश्चैकेषां शाखिनां विनियोगः । उभयोर्जैमिनिबादरायणयोर्मतमिति । यदेव विद्ययेति हि सूत्रं केचिदधीयते । तदनर्थकमित्युपेक्षणीयम् ॥ १७ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १८ ॥

आरब्धकार्ये पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते । तुशब्दो ऽवधारणार्थः । यद्यप्यस्मिन् जन्मनि पारमेश्वरगुणा नाभिव्यज्यन्ते तथापि शास्त्रप्रामाण्यादभिव्यज्यन्ते मुक्तस्य च प्रादुर्भवन्तीति निश्चीयते ॥ १८ ॥

इति भास्करीयशारीरकभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

ब्रह्म सम्पद्यत इत्यनन्तरमुक्तं केन क्रमेणेति देवयानपन्थानमवतारयिष्यन् भ्रान्तिमेव तावन्निरूपयति जिज्ञासानिवृत्तये तदुपक्रमाच्छ्रुतेः । सा पुनः कीदृशीति निरूप्यते । यथाशास्त्रं वाङ्मनसीत्युदाहरणप्रदर्शनम् । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणः प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति । तत्रायमर्थः सांशयिकः किं वाक् वृत्तिर्मनसि सम्पद्यते किं वागेवेति । श्रुतेर्वागिति पूर्वः पक्षो वाग्वृत्तिरिति सिद्धान्तः । कुतः । दर्शनात् प्रकृतित्वाच्च । मरणकाले वाग्वृत्तेरुपशमो दृश्यते मनो वृत्तौ स्थितायामेव । यदि पुनर्वाच एव प्रलयो वर्ण्येत किं विदुषः करणग्रामस्य ब्रह्मणि लयश्रुतिर्विरुध्येत अविदुषोऽपि देहान्तरप्रतिपत्तौ करणानुवृत्तिर्न स्यात् । वाङ्मनसीति वाक्यशब्दावृत्तौ लक्षणयावकल्पनम् । श्रुत्यसम्भवेऽपि लक्षणापि न्याय्यैव ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च वाग्वृत्तिमनुसर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिद्वारेण मनसि सम्पद्यन्ते । को ऽसौ । शब्दः । कस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

उपसंहृतकरणान्तरवृत्तिकं तन्मनो वृत्तिलोपेन प्राणे सम्पद्यत इत्युत्तरवाक्यादवगन्तव्यम् । उत्तरचिन्तावतारार्थं नाशङ्का काचित् ॥ ३ ॥

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजस्युपलीयते श्रुतत्वादिति पूर्वः पक्षः । नैतदेवम् । सो ऽध्यक्षे जीवे कार्यकरणस्वामिनि । कथमधिकाराय क्रियते । तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणाभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीति ॥ ४ ॥

कथं तेजसीति श्रुतिरित्याह—

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स जीवस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु विशति तच्छ्रुतेः तेजःश्रुतेरित्थमवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

तेजसीति कथमेकवचनमिति चेत् । प्रदर्शनार्थं नैकस्मिन्नेव तेजसि जीवः । कुतः । श्रुतिस्मृती दर्शयतः । पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इति ।

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।

इति प्रतिवचने दर्शयतः । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । तद्व्याख्या आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति । तदिदं यावत्सूक्ष्मशरीरं सप्राणं सेन्द्रियमामुक्तेरनुवर्तते ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

किं विदुष एवैषोत्क्रान्तिर्नेत्युच्यते । समाना च विद्वदविदुषो वा सृत्युपक्रमात् सृतिर्देवयानः पन्थास्तदुपक्रमात् । आङ्मर्यादायाम् । यावच्छ्रुतेरुपक्रमो मूर्द्धन्यनाडीतावत्तुल्येत्यर्थः । लिङ्गशरीरपरिवृत्तो हृदये परिवर्तमानः प्राप्तव्यं लोकं प्रद्योतेन पश्यते अविद्वांश्चेत्पितृयानं प्रतिपद्यते नरकद्वारं वा विद्वांश्चेन्मूर्द्धन्यनाडीं प्रतिपद्यते । ननु विदुष उत्क्रान्त्यनन्तरं अमृतत्वं न तस्य श्रुत्यपेक्षेति । नेत्याह । अनुपोष्यादग्ध्वान्नैव कार्यकरणं लिङ्गसंज्ञं देशान्तरं गत्वा प्राप्य अमृतत्वमुच्यते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ब्रह्म गमयतीति च ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तेजःपरस्यां देवतायामित्यत्रात्यन्तिक एव देवतायां तावत्स्वरूपप्रलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेरविदुषो ऽपीति प्राप्ते ब्रूमः । यत्सूक्ष्मशरीरं करणायतनमापीतेचराविमोक्षात्सम्यक् ज्ञाननिमित्तात् अनुवर्तते न मरणवेलायामेव विलीयते । यदि स्यात्सर्वो लोकः प्रयाणमात्रान्मुक्तः स्यात् । न चैतदिष्टं संसारव्यपदेशात् ।
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते संसारत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्ये ऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तल्लिङ्गशरीरं सूक्ष्मं प्रमाणतश्च सर्वगतं तथोपलब्धेः । तथाहि नाडीनिष्क्रमश्रवणादिभ्यो ऽस्य सूक्ष्मत्वमुपलभ्यते च मुष्टौ वेति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

स्थूलशरीरोपमर्देन दाहादिना अत एव सूक्ष्मत्वान्नोपगृह्यते तत् ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष उष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य सम्बन्धी यो ऽयमुष्मा जीवदवस्थायामुपलभ्यते । कस्मात् । उपपत्तेः । अस्मिन्नसति नोपपद्यते ऽयमुष्मा श्रुतेरुष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति । तेनानुमीयते सूक्ष्मशरीरं व्यतिरिक्तमस्तीति । सङ्कोचविकाशात्मकं चेदं समः ष्णुषिणोति(?) श्रुतेस्तदनुसारी जीवो न हि तस्य स्वतः सङ्कोचविकाशौ नित्यत्वात् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

अथाकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्माप्येतीति शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधादमृत्युपक्रमादिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते इति चेन्नायं विरोधः । शारीरादयमुत्क्रान्तिप्रतिषेधो न शरीरात् । कथं गम्यत इति प्रति-

ज्ञाते ऽर्थे हेतुमाह। स्पष्टो ह्येकेषां शाखिनां माध्यन्दिनानाम्। न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्टः। षष्ठीप्रयोगे हि सम्बन्धसामान्यं प्रतीयते। यदि च शारीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्येत स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति नोपपद्येत। प्रत्यक्षविरोधश्च स्यात् विज्ञानात्मनः शारीरात् प्रतिषेधो युक्तो विवक्षितार्थोपपत्तेः। कथं कृत्वा। तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीति संसारगतिं प्रदर्श्य इति च ज्ञायमान इत्युपसंहरति। अथाकामयमान इति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते तेषां संसारावस्थायां शरीरारम्भा योत्क्रान्तिः प्राप्ता सा प्रतिषिध्यते। प्राप्तविषयत्वात् प्रतिषेधानां विदुषः शरीरारम्भाय्योत्क्रान्तिर्नास्ति प्राणानां तेन सहैव गच्छन्तीत्यर्थो गत्वा च परे ब्रह्मणि प्रलीयन्त इति गतिश्रुतेश्च। प्रागेव लिङ्गस्य प्रलयो नास्ति संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तमतिक्रम्य प्रलयो भवतीति गम्यते। ज्ञानाकर्मसामर्थ्याच्च गमनसिद्धिः सेवादिलब्धग्रामफलप्राप्तिवत्। उक्तोपनिषत्काः क्व गमिष्यन्तीति च प्रश्नपूर्वकमस्यामप्युपनिषदि गतिर्दर्शिता। तस्मादत्रैव समवलीयन्त इति सूत्रार्थान्तरात्मात्रेति निर्दिश्यते इति द्रष्टव्यम्। उत्तरत्र चायमर्थो मन्त्रैः स्पष्टीक्रियते। तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ताः तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्चेत्यार्त्तभागप्रश्नस्य साकाङ्क्षत्वादिह परिसमाप्तिः। प्रत्यभिज्ञानादेकार्थतायुक्ता। अन्यथेदं तद्वाक्यं चानर्थकं स्यात्। ये तूत्क्रान्तिर्नास्तीति वर्णयन्ति तेषां हेतुकथनार्थं सूत्रमवाचकम्। न्यायश्च नास्ति उत्क्रान्तिं प्रतिषिध्य गतिप्रतिषेधे वाक्यभेदात्॥ १२॥

स्मर्यते च॥ १३॥

शुको वैयासकिरादित्यमण्डलं प्राप्य स्वमहिमख्यापनं कृत्वा सर्वभूतो ऽभवदिति स्मर्यते। गत्येकदेशे सम्बन्धात् अर्चिरादीना गत इति गम्यते।

सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमित्युत्पपात ह॥

तथा चापरं स्मरणम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
दिवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥
इति मुक्तिमार्गस्य दुर्गतोच्यते । याज्ञवल्क्यो ऽप्याह ।
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वाऽऽदित्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिमिति ॥ १३ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

तेन ह गताः प्राणाः क समवलीयन्त इत्याह । तानि पुनरिन्द्रियाणि भूतसूक्ष्माणि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथा प्राह श्रुतिरेवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति यतः प्रादुर्भूतास्तत्रैव स्वकारणे प्रलीयन्त इत्यर्थः । नान्यत्रेति मन्दविषन्यायेन भ्रान्त्यपनोदनार्थं सूत्रम् ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

तेजः परस्यां देवतायामिति यथेतरेषां बीजानां वर्षेण सम्पत्तिरेवं विदुषामपीति प्राप्त उच्यते । ब्रह्मणि कलानामविभागः स्वरूपव्यतिरेकीभावो लवणस्येव समुद्रप्राप्तौ । कथम् । वचनात् । भिद्येते चास्य नामरूपे पुरुष इति एवं प्रोच्यते स एषो ऽकलो ऽमृतो भवतीति ॥ १५ ॥

तदोको ऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥

तस्या इति । तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतनेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यः शरीरदेशेभ्य इति किं ब्रह्मविदो ऽस्त्युत्क्रमणे विशेषः किं वा नेति विचार्य्यते । तत्रानियमे प्राप्त उच्यते । ओकः स्थानं हृदयं तस्य विज्ञानात्मनः उत्क्रमिषोः स एतास्तेजो मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवा-

नुचक्रामतीति श्रुतेरग्रज्वलनं प्रकाशनं हृदयस्याग्रज्वलनं प्रकाशनं प्राप्तव्यस्य लोकस्य मार्गं प्रकाशयति तत्प्रकाशितस्तेजस्तेनाग्रज्वलनेन प्रकाशितं द्वारं पश्यन्स विद्वान् विद्यासामर्थ्याद्विद्याङ्गभूतगत्यनुस्मरणयोगाच्च हार्देन हृदि सूपासितेन परमेश्वरेणानुगृहीतो मूर्द्धशताधिकया नाड्या निष्क्रामतीति।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्द्धानमभिनिसृतै का।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति॥

हृदयादुद्गता विभास्वरा ब्रह्मनाडी अनुमूलं मूर्द्धानमेत्यैव रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवति सो ऽयं ब्रह्मपथ उच्यते॥ १६॥

रश्म्यनुसारी॥ १७॥

अत्र यत्रैतदस्माच्छरीरात् क्रामत्यथैभिरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इति श्रूयते। तत्रेदं चिन्त्यते। किं अहनि मृतो रश्म्यनुसारी किं वाविशेषणाहनि रात्रौ वेति। अहनि रश्मिसम्बन्धाविच्छेदादिति पूर्वः पक्षः। विशेषाश्रुतेरुभयत्रापि यातीति पक्षान्तरम्॥ १७॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च॥ १८॥

निशि रात्रौ मृतस्य रश्म्यनुसारित्वं नेति चेन्न। नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावच्छरीरभावित्वात्। दर्शयति चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते तासु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते अमुष्मिन्नादित्ये प्रविष्टा इति निदाघसमये रात्रौ रश्म्यनुगमो दृश्यते। हेमन्तरजनीषु तुषारनिकराभिवादनुपलब्धिः॥ १८॥

अतश्चायने ऽपि दक्षिणे॥ १९॥

दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः स यावत्क्षिप्येत् मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रतीक्षणाभावादपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः अतः पूर्वोक्तत्वादेव हेतोः। यथा निशि मृतस्य नाहः प्रतीक्षा तथा दक्षिणायने ऽप्युत्तरायणापेक्षा नास्ति। भीष्मस्य तत्प्रतीक्षासम-

रणमुत्तरायणप्रशंसार्थं कथं नाम पुण्यं चरेयुः प्राणिन इति ॥ १९ ॥

ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमित्युपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियम्यते कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयतोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते ।

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

सत्यं योगिन उद्दिश्य स्मार्ते चैते योगसांख्ये न प्रत्यक्षश्रुतिविहिते तस्मात्काले विशेषस्मृतिर्नादर्तव्या । यदा पुनरातिवाहिकोपलक्षणार्थो व्याख्यायन्ते तदा न विरोधः ॥ २० ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

उत्क्रान्तिमारभ्य नाडीविशेषेणोत्क्रान्तस्य रश्म्यनुसारी देवयानेन पथा ब्रह्माप्नोतीति स्थितम् इदानीं सा सृतिरेकानेकेति चिन्त्यते । श्रुत्यन्तरेष्वनेकविधागतिः श्रूयते । नाडीरश्मिसम्बन्धेनैकान्तैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इत्यर्चिरादिनैका । तेर्चिषमभिसम्भवन्ति स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निहोत्रलोकमागच्छन्तीत्यन्या । यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुलोकमागच्छतीत्यपरा । सूर्यद्वारेणते विरजाः प्रयान्तीति चान्या । तत्र भिन्नाः सृतयो ऽन्योन्यं निरपेक्षत्वात् इति प्राप्तावुच्यते । अर्चिरादिना ब्रह्मप्रेप्सुः प्रयातीति प्रतिजानीमहे । कुतः । तत्प्रथितेः । तस्याध्वनः प्रथनात्प्रसिद्धत्वात्सर्वविदुषाम् । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते इति विद्यान्तरशालिनामर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । अर्चिरादिमार्गेण श्रुत्यन्तरोक्तानां एकदेशानामन्तर्भावात् मार्गैकत्वसिद्धिः । प्राप्तव्यस्य चैकत्वात् अनेकमार्गकल्पनमनर्थकम् । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्चायुक्तस्तस्मादेको ऽयं पन्था इति स्थितम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

श्रुत्यन्तरोक्तानां मार्गपर्वणां केन क्रमेण सन्निवेश इति चिन्त्यते ध्यानोपयोगात् । स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिनो ऽधीयते । तत्रार्चिरादिमार्गेण गच्छतामब्दात्संवत्सरादूर्ध्वं आदित्यादर्वाक् च वायुमभिसम्भवति संवत्सराद्देवलोकं देवलोकाद्वायुलोकं इति श्रुत्यन्तरवशाद्देवलोको ऽप्यत्र मध्ये सन्निवेशयितव्यः । कस्मादविशेषाच्च । स

वायुलोकमित्यविशेषपदार्थमात्रनिर्देशात् । यथा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुलोकमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य चान्तेन स ऊर्ध्वं आक्रमत्स आदित्यमागच्छतीति विशेषः । ऊर्ध्वशब्दः क्रमवाची तेन विशेषो गम्यते ॥ २ ॥

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमिति तडितो ऽधिविद्युत ऊर्ध्वं वरुणो निवेशयितव्यो विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

किमर्चिरादयो भोगस्थानानि किं वा मार्गचिह्नानि किं वा नेतारः पुरुषा इति । पक्षद्वयव्युदासेनातिवाहिका इति प्रतिजानीमः । अतिवाहे भवा आतिवाहिकाः । तल्लिङ्गात् । आतिवाहिकवल्लिङ्गात् । चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एनं ब्रह्म गमयतीति नेतृत्वममानवस्य पुरुषोपसंहारे दर्शयत्यतः तत्सामर्थ्यात् उपक्रमे ऽर्चिरादिभिः शब्दैः आतिवाहिकाः पुरुषा निर्दिष्टा इति निश्चीयते । ते च मानवाः । अन्यथोपसंहारे प्राप्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थममानव इति विशेषणं न प्रकल्पेत । गन्तॄणां च सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टितानां स्वातन्त्र्येण गमनानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा विभूतिविस्ताराय परेण नीयमानत्वमुक्तम्(१) ॥ ४ ॥

ननु वैद्युतादूर्ध्वं आब्रह्मप्राप्तेरमानवस्य गमयितृत्वं श्रुतं न वरुणादीनामतः कथं तेषामातिवाहिकत्वमित्याह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

अतो विद्युदभिसम्भवादूर्ध्वं तच्छ्रुतेः तस्यामानवस्य श्रवणात् तेनैवं विद्युतेनैव नीयन्ते विद्युदनन्तरं सम्भवतीत्यमानवो वैद्युत उच्यते । वरुणादयस्तु साधु गम्यतामिति साहित्येनोपकुर्युः । तान्वैद्युतान्पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति श्रुत्यन्तरात् । भवन्ति चात्र सङ्ग्रहश्लोकाः ।

तत्प्राणाः श्रुतियुक्तिभ्यां नाड्यामूर्धन्युपागताः ।

---

(१) उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः इति सूत्रमधिकं शाङ्करभाष्ये व्याख्यातम् ।

त्रिपाच्छन्दे प्रलीयन्ते ह्यच्युते सर्वकारणे ॥
अनुत्क्रान्तौ स्मृतिर्न स्यादूष्मा प्राणोपलम्भनात् ।
शरीरभेदादिति च श्रूयते तैत्तिरीयके ॥
आरम्भार्था तु योत्क्रान्तिः सा नेति प्रतिषिध्यते ।
अर्थद्वयविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गतः ॥
लिङ्गेन वेष्टितो यायादर्चिरादातिवाहितः ।
लिङ्गस्य गमनादत्र गतिरस्योपदिश्यते ॥
मूर्धन्यनाड्या विनिसृत्य विद्वानारुह्य रश्मीन्भजते ऽग्निमापम् ।
अहश्च पक्षं सितमेत्य मासान्संवत्सरं देवनिकायवासम् ॥
वायुं रविं चन्द्रमसं च पश्चात्क्रमेण विद्युन्निलयं प्रयाति ।
अमानवस्तं पुरुषो ऽधिगम्य ब्रह्मात्मभावं गमयेत्सहैतैः ॥
अपामपीशेन सुरेश्वरेण प्रजाधिनाथेन च सत्कृतो ऽसौ ।
श्रुत्यन्तरालोचनयानुपूर्व्या मार्गो ऽर्चिरादिप्रथितो मयैवम् ॥
आनन्दो विरजो विमृत्युरगुणो ऽसङ्गो विपाप्मा विरुग्—
र्विज्ञप्तिः परमः पुमान्विकरणो भूतान्तरात्मा वशी ।
सर्वज्ञः परमेश्वरः स्वहृदये ध्यातो ऽनिशं यैरयम्
ते यं प्राप्य विमुक्तलिङ्गनिगडास्तद्भावभाजो ऽभयाः ॥ ५ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

स एतान्ब्रह्म गमयतीति सन्दिह्यते कार्यमपरं ब्रह्म नयति किं वा परमिति । कार्यं नयतीति बादरिराचार्यो मन्यते स्म । अस्य कार्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशवर्तिनो गत्युपपत्तेः । गन्तव्यं गन्तृत्वं गतिश्चोपपद्यते ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

इतश्च ब्रह्मलोकान् गमयति । तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्तीति बहुवचनेन विशेषितत्वात् ॥ ७ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

कथं ब्रह्मशब्दो मुख्यः सन् कार्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे वर्ततेति इमामाशङ्कां तुशब्देनापवदति । परब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्म-

शब्दव्यपदेशो लक्षणया कारणवचनः कार्ये लाक्षणिको भवति॥ ८॥

कथं पुनरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च श्रुतिरित्याह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये महाप्रलये सतीत्यर्थः । तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह तत्त्वमेतीत्यभिधानात् इति ॥ ९ ॥

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

पुराणस्मृतेः ।
ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते महात्मानः प्रविशन्ति परम्पदम् ॥
इति पूर्वः पक्षः ॥ १० ॥

परञ्जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

परं ब्रह्म गमयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । तत्र ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात् । शब्दप्रमाणकानां यो ऽर्थः प्रतीयते स ग्रहीतव्यो गौणो लाक्षणिकश्च न शब्दनिमित्तः प्रमाणान्तरापेक्षत्वादित्यतश्च ॥ ११ ॥

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति गतिं पूर्विकाममृतत्वप्राप्तिं दर्शयति॥१२॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

किञ्च प्रजापतेः सभां वेश्म प्रतिपद्यत इति नायं कार्यब्रह्मविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः । नामरूपयोर्निर्वहितेति परब्रह्माधिकारात् । यशो ऽहं सम्भवामि ब्राह्मणानामिति सर्वात्मनानुक्रमणादिति सिद्धान्तः । बादरिपक्षमेवात्र के चित्सिद्धान्तमाश्रित्य सगुणविद्याविषयागतिः श्रूयत इति स्थापयन्ति । कस्मात् । न हि निर्गुणब्रह्मविदो गतिरुपपद्यत इति वदन्तः । सर्वगतं हि ब्रह्म । न हि प्राप्तमेव प्राप्यते । यो हि परिच्छिन्नो ग्रामादिः स गत्या प्राप्यते । तस्मात्सगुणासु विद्यासु ग-

तिश्रुतिरिति । अत्र वेदान्तसम्प्रदायन्यायविदः परिहारं ब्रुवते । यदि निर्गुणायां गतिरनुपपन्ना सगुणास्वपि समानानुपपत्तिः । तत्रापि ब्रह्मैवोपास्यते सर्वगतस्य ये गुणास्ते गुणाः सर्वगता एव । यथाकाशस्य शब्दः परमहत्त्वम् । ते ऽपि चापहतपाप्मादयः संसारातिनिवृत्तिहेतवो यस्यैते स परमात्मोच्यते । यस्य ते न सन्ति स संसारी सत्त्वादिगुणयोगादित्यसाधरणा एवामी गुणाः । तत्र सगुणं ब्रह्मोपास्यमानं अब्रह्म भवति । न निर्गुणं वस्तु विद्यते । न ह्यस्ति प्रकाशादिप्रत्याख्यानेनाग्निर्नाम भवति । नापि द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नामास्ति । उभयात्मकं तद्वस्तु । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दप्रतिपादनात् । यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म आनन्दगुणोपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । न चाकस्मादर्थवादकल्पना । यथाश्रुतार्थग्रहणे किं नामानुपपन्नम् । अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिकारणपरा । अयं तु स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यसाधारणगुणोत्कर्षापकर्षरहितो व्यपदिष्टः । यदि च श्रुतं नाद्रियते अपवर्गो ऽप्यर्थवादः किं न भवति । अत एव सर्वशक्तित्वं सृष्टिकर्तृत्वमित्येते गुणाः परस्यासाधारणाः न केन चित्प्रतिषेद्धुं शक्यन्ते । गुणकृतं वा नानात्वं च दर्शितम् । तच्चास्माकं न दोषाय प्रत्युतालङ्कारो ऽभिन्नाभिन्नात्मकवस्तुरूपावगमात् । अतः सगुणब्रह्मविदो ऽपि गतिरनुपपन्ना तद्भावापत्तेः । न हि प्राप्तमेव प्राप्यत इति त्वदुक्तेनैव हेतुना तत्र गतिश्रुतयः कूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च संसारिणो ऽपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते तस्यापि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनम् । ननु च संसारी जीवो नाम परमात्माभासः तस्य परिच्छिन्नत्वाद्गतिरुपपद्यते । अत्रोच्यते । को ऽयमाभासो नाम । किं वस्तुभूतो ऽथाप्यवस्तुभूत इति । यदि तावदवस्तुभूतस्य तत्त्वात् गतिरुपपद्यते स्वर्गापवर्गयोरधिकाराभावः शशविषाणवत् । अथ वस्तुभूतः सर्वगतश्चेत्यभावो ऽणुपरिमाणत्वं मध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते । यच्चाणुत्वं तदौपाधिकमिति लिङ्गगमनादेव गमनं पूर्वोक्तमभ्युपगन्तव्यम् । न चास्माभिरियं गतिः कल्पिता । श्रुतथो ऽत्रप्रमाणम् । परविद्यासु च गतयो दृश्यन्ते । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्ते इति । तद्वेत्थं वै तादिष्टापूर्ते कृ-

तमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकं अभिजायन्त इति त एव पु-
नरावर्त्तते तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मा-
नमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनं एतदमृतमभ-
यमेतत् परायणं एतस्मान्न पुनरावर्त्तत इति प्रश्ने। मुण्डके च
सूर्यद्वारेण ते विरऽजाः प्रयान्तीति। कठवल्लीषु च परविद्याप्र-
करणे शतं चैका च हृदयस्य नाड्य इति। परविद्यायामेव चैतरे-
यके श्रूयते अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामा-
नाप्त्वामृतः समभवदिति। एवं तत्र तत्र गतासु चावृत्त्यना-
वृत्ती विभागेनोक्ते। अमृतत्वं हि भेजिर इति पुराणे। तेषामिह
न पुनरावृत्तिरिति च वाजसनेयके। इहेति विशेषणादिह कल्पे
ऽनावृत्तिः कल्पान्तरे ऽप्यावृत्तिरिति चेन्न। श्वोभूतवदनुवादात्।
यथा राजसूये ब्रह्मणो गृहं महिष्या गृहं इत्येवमादिना द्वादशहवींषि
विहितानि प्रत्येकं कर्त्तव्यानीति श्वोभूते निर्वपेदित्युक्तम्। एक
स्मिन्कृते पुनरपि श्वोभूत इत्युच्चिष्ठते। तद्वत् इह कल्प इह क-
ल्पेति सर्वकल्पव्याप्तिराकृतिनिर्देशात्। अपि चेह युगे ऽवान्त-
रे कल्पे ऽन्यस्मिन्वेत्यध्यवसानात् आकृतिवादो युक्तः। अर्थवा-
दसम्भवात् गृहैकत्ववत् वाक्यभेदात् पदानामावृत्तिर्विधीयते
युगपत्सर्वकल्पे ऽनावृत्तिरेवोच्चिष्ठते। तत्रास्मिन्नेव कल्पे न कल्पा-
न्तर इति अपरस्मिन्नर्थे ऽभिधीयमाने वाक्यभेदो दुर्निवारः। य-
था गृहं संमार्ष्टीति संमार्गे विधीयमाने सर्वगृहेषु प्राप्तिः।
तत्रैकस्येति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदस्तत्रापि अनावृत्तिर्न वि-
धीयते तदानीमिहेति पदं किं विशेषणं स्यात्। तस्मादिह प-
दमनुवादः। अत एव काण्वानामिह पदं न पठ्यते। तस्मादर्चि-
रादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्रागिति श्रुतिसाम-
र्थ्यान्निश्चीयते। विद्याकर्माक्षिप्ता च गतिः संसारतरणी युज्यते
सत्यलोकमतिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मशरीरस्य करणानां
च विलयः। तथा चाह परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति। पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति च। यदुक्तं ब्रह्मलोकेष्विति
बहुवचनं नावकल्पते इति। तच्चोद्यं ब्रह्मणि संख्याभावान्नैकत्वं
न बहुत्वं पाशबहुत्ववच्चैतद्द्रष्टव्यम्। अदितिः पाशान्प्रमुमोक्ते ता-
निति एकस्मिन्पाशे बहुवचनं साधुत्वार्थं प्रयुज्यते। विभक्तेर्हि

द्वावर्थौ संख्याकर्मोदयश्च । तत्राविवक्षितायामपि संख्यायां सप्तमी निमित्तमात्रविवक्षयावकल्पते । ब्रह्म सर्वभोगनिमित्तं सर्वप्रपञ्चनिमित्तमिति निमित्तसप्तम्येवेत्यदोषः । ये कार्यब्रह्मोपासकास्तदपेक्षया वा बहुवचनम् । यदत्र किञ्चिदेव सूक्ष्ममपि दूषणं केनचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं छान्दोग्ये विस्तरेण परिहृतमित्युपरम्यते ॥ १३ ॥

अत्र द्वौ पक्षौ दर्शयित्वा निर्णयार्थमाह ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा ऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादिप्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा कार्यब्रह्मोपासकाः ये च परब्रह्मोपासकाः तानुभयप्रकारान्नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कस्मात् । उभयथा ऽदोषात् । कथं न दोषस्तत्र हेतुमाह । तत्क्रतुश्च । यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । तं यथा यथोपासत इति च श्रुतेः । परमात्मक्रतुः परमात्मानं प्रतिपद्यते कार्यब्रह्मक्रतुः कार्यम् । छैतैकत्वभावनया हिरण्यगर्भो भविष्यामीत्येवं प्रवृत्तस्तद्भावं तत्प्राप्त्यर्थस्यार्चिमार्गः पठ्यते । तथा च कौषीतकिना पर्यङ्कविद्यायां च बृहदारण्यके । ननु पञ्चाग्निविदां कथं कार्य्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । श्रुतेः । तत्रापि विशेषण श्रूयते यः शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीति । ननु पूर्वापरविरुद्धमिव प्रतिभाति । परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति परमेव ब्रह्मशब्दार्थ इति निश्चितम् । कार्यं ब्रह्म चेत् पञ्चाग्निविदः प्रतिपत्त्र्यरक्षावृत्तिः स्यात्तदानावृत्तिवचनं विरुद्धम् । अत्रोच्यते । नायं विरोधो द्विधा मुक्तिः सद्य एव मुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । ये साक्षाद्ब्रह्मैवोपासते सद्य एव मुच्येरन् । इतरे तु हिरण्यगर्भं प्राप्य शुद्धान्तःकरणाः तत्रैव ज्ञानप्रकर्षमासाद्य मायातपयोरिव ब्रह्मलोके इति विविक्तबोधोत्पत्तिसङ्कीर्त्तनात् तेन सह मुच्येरन् । ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति स्मृतेः । अतो ब्रह्म गमयेत्यपुनरावृत्तिरिति चोभयमुपपन्नम् । तत्सामर्थ्यादेवेत्थं क्रममुक्तिराक्षिपतीत्यदोषः ॥ १४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ २५ ॥

न प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनमस्तीत्युक्तम् । इतश्च प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति वाग्वा व नाम्नो भूयसी यावद्वा शेषगतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपपद्यते । तथा च प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा इति युक्तम् ॥ २५ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

उत्क्रान्तिगतिगन्तव्यनिर्णयः कृतो ऽथेदानीं गन्तव्यं प्राप्तः किमवस्थो भवतीति चिन्त्यते । एवमेवैष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते । तत्र सन्देहः । किमागन्तुकेन केन चिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः सम्पद्यते किं वा स्वेनात्मरूपेणेति । किं पुनर्नः प्रतिभाति । आगन्तुकेनेति । कुतः । मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । यथा दिव्येनाप्राकृतेन रूपेण स्वर्गफलं भुज्यते तथात्राप्यात्मरूपेण नागन्तुकेन । कस्मात् । स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्दो ऽनर्थकः स्यात् । ननु चात्मीयवचनो ऽपि स्वशब्दः । सत्यम् । येन रूपेणाभिनिष्पद्यते तदस्यात्मीयमेवेत्यनर्थकः स्वशब्दः । तस्मादात्मरूपेणेति निश्चीयते । अभिसम्पत्तिश्चाभिव्यक्तिः ॥ १ ॥

ननु प्रागवस्थायामपि स्वरूपमस्ति कः खल्वधुना विशेष इत्याह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अपहतपाप्मेत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयो ऽनुव्याख्यास्यामीति व्याख्यानात्सर्वबन्धविनिर्मुक्तो ऽयमत्र प्रतिपाद्यत इति गम्यते । स्वप्ने सुषुप्तौ चाविद्याकलुषितो जीव इह शुद्धेन परमात्मरूपेण सम्पद्यत इति विशेषः ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु च भौतिकं ज्योतिरत्र श्रूयते कथं मुक्त इत्युच्यते । नैवमवादीः । आत्मायं ज्योतिःशब्दः । कथम् । अयमात्मापहतपाप्मेति प्रकरणे हि सामान्यशब्दः प्रयुज्यमानः प्रकृते विशेषे ऽवतिष्ठते । यथा स्वर्गशब्दः सुषुप्तिप्रकरणे स्वर्गलोकमेतीति तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते इति च परात्मनि ज्योतिःशब्दप्रयोगो दृश्यते ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यमानः किं विभागेनावतिष्ठते परमात्मना विभागेनेति । तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते । स तत्र पर्य्येतीत्याधाराधेयभावेन व्यपदेशात् सम्पन्नसम्पत्तव्ययोश्च कर्मकर्त्तव्यापदेशात्सांख्यानामिव मुक्तो भेदेनावतिष्ठत इति । सिद्धान्ती मन्यते ऽविभागेनेति । कथम् । दृष्टत्वात् । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि पयोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृशो भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेन विभागप्रतिपादकस्य शब्दस्य दृष्टत्वात् । यथा च भग्ने घटे घटाकाशो महाकाश एव भवति दृष्टत्वादेवमत्रापीति । जीवपरयोश्च स्वाभाविको ऽभेद औपाधिकस्तु भेदः स तन्निवृत्तौ निवर्तते ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति तदिदानीं स्वरूपं चिन्त्यते । ननु ह्यात्मस्वरूपमित्युक्तम् । तदेव न ज्ञायते सामान्येनोक्तत्वात् तद्विषयनिर्धारयिषया प्रारभ्यते । तत्रैकं मतं ब्राह्मेणात्मरूपेणापहतपाप्मादिना सत्यसङ्कल्पावसानेन । कस्मात् । उपन्यासादिभ्यः । आत्मापहतपाप्मेत्युपन्यासात् । स तत्र पर्य्येति पक्षिक्रीडं नीयमानः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिग्रहणं ससम्बोधो मोक्ष इति जैमिनेरभिप्रायः ॥ ५ ॥

चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

मतान्तरमुच्यते चैतन्यसन्मात्रेणाभिनिष्पद्यते इत्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । कुतस्तदात्मकत्वात् । चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च ब्रह्म यथाश्रुति एवं वा अरे अयमात्मा ऽनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति सत्यकामादीनां तु विकल्पमानत्वादतत्स्वरूपतेति मन्यते । सुषुप्तवत् निःसम्बोधो मोक्ष इत्यौडुलोमेरभिप्रायः । सांख्यवैशेषिकादीनामिवेदानीन्तनानामपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्नाः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं

बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि चैतन्यमात्रत्वे ऽपि पूर्वस्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात् । कथमुपन्यासात् । पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन हेतुना उभयेषां वेदवाक्यानां प्रामाण्याविशेषात् । असाधारणात्वाच्चापहतपाप्मागुणानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वादविरोधं भगवान् बादरायणः परिनिश्चिकाय । न च गुणगुणिनोरेकत्वानेकत्वविरोधः । यथाग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवानूर्ध्वज्वलन उष्ण इति नानात्वम्, यथा च उद्यन्दिनकर एकः किरणजालं अवनिमण्डले प्रथयन्ननेको भवतीति । अत्र वैशेषिकाः प्राहुः । ससम्बोधो मोक्षो नोपपद्यते । सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तौ दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । आनन्दादिशब्दाश्च दुःखनिवृत्तिमात्रालम्बिनः । यदि च सुखरागेण प्रवर्तेत ततो बन्ध एव स्यात् । रागस्य बन्धहेतुत्वात् । शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात् मुक्तो निःसंज्ञः पाषाणकल्पो ऽवतिष्ठते । साङ्ख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव आत्मा तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रे ऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते । तत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति तदयुक्तम् । शास्त्रादयं विभागो गम्यते । यथा स्वदारगमनं धर्माय परदारगमनमधर्माय, तथा विषयविषयो रागो बन्धहेतुर्निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये । तथा ह्याहातकामाभीप्सितं न विवेशकः स्मरति । न चानन्दशब्दो दुःखाभाववचनः । शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । न चाभावस्य निरुपाख्यस्योत्कर्षापकर्षौ स्तः । लोके ऽपि दुःखतारतम्यं च परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते । तस्मान्मुक्तः कारणात्मानं प्राप्तः तद्वदेव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वात्माभिर्भवतीति जैमिनिबादरायणयोरभिप्रायः । ततो ये वेदबाह्या वैशेषिकाः साक्षात्तत्पक्षावलम्बिनश्च ते सर्वे ऽपसिद्धान्तिनस्तर्कमात्रशरणत्वादिति । यदि च विज्ञानमात्रे ब्रह्मानन्दपदमनर्थकं, तर्हि चैतन्यमात्रमानन्दः, दुःखावस्थायामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात् । न च दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दशब्दार्थ इत्युक्तम् । तस्मात्स्वयं

संविदितमेव सुखं सर्वदा मुक्तस्याभ्युपेयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुपतिष्ठन्तीति श्रूयते। तत्र संशयः। किं सङ्कल्पादेव पित्रादिसमुत्थानमथ कारणान्तरमपेक्षितव्यमिति। सङ्कल्पोऽभिगमनादि च पित्रादिसमुत्थाने निमित्तं दृष्टं लोके तथा मुक्तस्येति प्राप्तेऽभिधीयते। मुक्तस्य सङ्कल्पादेव पित्रादिसमुत्थानं न कल्प्यं हेत्वन्तरं तच्छ्रुतेः सङ्कल्पमात्रश्रुतेः। तस्याश्च प्रामाण्यादिति च शब्दो न हि लोकसामर्थ्यं युक्तं सत्यसङ्कल्पत्वान्मुक्तस्य। पित्रादिग्रहणं समस्तप्रपञ्चगतभूरिप्रदर्शनार्थम् ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव नायमवन्ध्यसङ्कल्पत्वात् मुक्तोऽनन्याधिपतिरन्योऽस्याधिपतिर्नास्ति स्वतन्त्र इत्यर्थः। स सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

सङ्कल्पादेवेति वचनात् अमनस्तावदस्तीति अवगम्यते तत्रेदं सन्दिह्यते। किं शरीरेन्द्रियाणि मुक्तस्य सन्ति न सन्तीति। शरीरेन्द्रियाभावं बादरिराचार्यो मेने यस्मादेवमाह मनसैतान् कामान्। यस्य तु मने स एते ब्रह्मलोक इति शरीरेन्द्रियताभावे मनसेति विशेषणं नोपपद्यते ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

तयोर्भावं जैमिनिराचार्यो मेने। कुतः। आविकल्पमननात्। स एकधा भवतीति भूमविद्यायां शरीरेन्द्रियभावमन्तरेण त्रिधाभावादीनां प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत एवोभयश्रुतिसामर्थ्यात् उभयविधं बादरायण आचार्यो मेने मुक्तस्य सर्वशक्तित्वात् ऐश्वर्ययोगाच्छरी-

रोपादानमनुपादानं च स्वेच्छयोपपद्यते । द्वादशाहवदिति दृष्टान्तोपादानम् । सत्रमहीनश्च द्वादशाहं तूभयलिङ्गात् । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति उपायिचोदनायाः सत्रत्वं गम्यते । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनाया अहीनत्वम् ॥१२॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थितमुभयविधत्वं तत्र विशेषश्चिन्त्यते । मोक्षार्थिनां प्रवृत्तिविशेषार्थं तन्वाः शरीरेन्द्रियस्याभावे केवलेन मनसा भोगः सन्ध्यवत् । यथा स्वप्ने सुखोपभोगो मनसानुभूयते । तथा ब्रह्मलोके मनसैतान्कामानिति एवमेतदुपपद्यते ॥ १२ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

तनोर्भावे यथा जागरितावस्थायां स्थिराः स्थूलाः पित्रादिभोगास्तथा ब्रह्मलोके सङ्कल्पलभ्या भोगा इति ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्येणायं विभागो दर्शितः श्रोतृणामनुग्रहाय । नानास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रान्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयं श्रुतीनां चार्थवादत्वं सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी कश्चित्प्रवर्तते । संसारावस्थायां तावद्देवलोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभते । मुक्तः पुनः सुषुप्तवन्न किञ्चिच्चैतन्यं विद्यमानमप्यसत्समसेव । न हि चैतन्यान्तरेण संवेद्यते तदभावात् । न च स्वसंविद्भिरस्तु चैतन्यम् । व्यतिरिक्तसंवित्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गात् मायावादहानिः स्यादेव । ससम्बोधे पुनर्मोक्षे सर्वमुत्पन्नं सल्लक्षणं बोधस्वरूपं सत्सर्वेशं सर्वशक्तिभिन्नाभिन्नरूपं हि तद्वस्तु नातो ऽन्यथा तदवगतिरिति ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यदा मुक्तः सङ्कल्पमात्रसिद्धत्वात् निर्माणशरीराणि बहून्युपादत्ते । किं तानि चेतनावन्ति समनस्कान्याहो स्विद् अचेतनान्यमनस्कानीति चिन्त्यते । तत्रैकशरीरवर्तित्वात् चेतनामनसोर्निर्माणशरीराणि तद्विरहितानीति प्राप्तम् । अथवा वैशेषिकमते पूर्वमुक्त-

मनांसि याम्यस्वामिकानि तिष्ठन्ति तान्युपादाय निर्माणशरीरभोगाननुभवति। आत्मनः सर्वगतत्वात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न मुक्तमनांसि कानि चिद्व्यवस्थितानि सन्तीति प्रमाणमस्ति। प्रतिषिद्धं वैशेषिकमतं पूर्वमेव। न चामनस्कैर्निर्माणशरीरैश्चेतनैर्भोगो ऽवकल्पते। अत आह प्रदीपवदावेश इति। यथा तैलवर्तिसंयोगभेदे तत्र तत्राविशति प्रदीपस्तथा सर्वशक्तित्वात्सर्वेषु शरीरेषु चेतनामनसोः सद्भावः। स्वयं तावदात्मा मुक्तः सर्वगतः अणुत्वमौपाधिकं संसारावस्थायामुत्क्रान्तिगतिसामर्थ्यादभ्युपगतम्। यद्यप्यणुत्वमथेदानीमभ्युपगम्य एकशरीरवर्तित्वं कल्प्यते तथापि सर्वशक्तित्वात्सत्यसङ्कल्पत्वात् निर्माणशरीरेषु भोगसंवित्तिलक्षणा चेतना तत्साधनभूतानि च मनांसि प्रादुर्भवन्तीत्यविरोधः। तथा हि दर्शयति शास्त्रं स एकधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधेति ॥ १५ ॥

ननु मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यं वारयति प्रतिश्रुतिः ऐश्वर्यं सर्वज्ञतां वा मुक्तस्य वारयति —

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

कथं स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इति सम्पत्तिरुत्क्रमतः तेजःपरस्यां देवतायामिति विज्ञानघन एवैतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति तयोरन्यतरापेक्षं विशेषणविज्ञानप्रत्याख्यानं न मुक्तस्य समस्तवस्तुविषयसामान्यज्ञानं निवार्यते। कथमवगम्यते। यतस्तत्र एवैतदधिकारवशादाविष्कृतमेवैतेभ्यः समुत्थायेति शरीरेन्द्रियविषयनिबन्धनं न प्रेत्येति विशेषविज्ञानं प्रतिषिध्यते। यत्पुनः परमात्मनो विद्याकर्मसामर्थ्यात्सर्वविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भूतं न तस्य सुप्तावस्थायामभावो व्यपदिश्यत इत्यदोषः ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

स्थितमेतत्स्वमतविभागेन इष्टत्वादित्यारभ्य परमकारणे सायुज्यं गतानां च निरवधिकमैश्वर्यमिति। ये पुनर्वेदान्ते मुक्ताः पृथगवतिष्ठन्त इति तन्मतमभ्युपगम्य सावधिकमैश्वर्यं तेषा-

मपि प्रतिपादयितुमधिकरणमारभ्यते । जगद्व्यापारमैश्वर्य्यंयुक्तानामभ्युपगम्यते । जगद्व्यापारस्त्वनादिसिद्धस्येश्वरस्य कथं गम्यते । प्रकरणात् । सदेव सोम्येदमिति हि प्रकृत्य सृष्टिरुच्यते असन्निहितत्वात् चेतरेषामुपासा हि परमात्मानं सृष्टिकर्तारमभिव्यज्यते तेषां सन्निधिरस्ति । तस्मादितरेषामैश्वर्य्यं सावच्छेदं परमेश्वरानुविधायीति स्थितम् ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥१८॥

अधिकारे लोकानुग्रहव्यापारे प्रवृत्तं यत्सवितृमण्डलं तदवस्थितेश्वरायत्तमेवेदमैश्वर्य्यमुच्यते न स्वतन्त्रम् । स्वरित्यादित्ये महरिति ब्रह्मणीत्युक्त्वा प्राप्नोति स्वाराज्यमित्युच्यते । तस्मात्तदपेक्षमैश्वर्य्यमणिमादिलक्षणं न जगद्व्यापारविषयम् । अत एवाहाप्नोति मनसस्पतिमिति । सर्वमनसां यः पतिस्तमाप्नोतीत्यर्थः । तत्प्राप्तिपुरःसरं चेदमैश्वर्यमितरेषां श्राव्यते । विकारवर्त्तित्वं कथं गम्यते । वाक्यशेषात् । चक्षुःपतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिरिति ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पुनरैश्वर्य्यं नित्यसिद्धं विकारावर्ति स्वमहिमवर्तिचशब्दाद्विकारवर्ति । तथाह्युभयविधां स्थितिमाहाम्नायः तावानस्य महिमा त्रिपादस्यामृतं दिवीति । कार्यब्रह्मलोकवर्तिनां मुक्तानां सङ्कल्पादेवेति श्रुतिः । तदैरम्मदीयं सरः तदश्वत्थः सामसवनामिति बहुविधमैश्वर्य्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः तदनुग्राहकत्वं च प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती दर्शयतः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमिति । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावक इति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यं लिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं मुक्तानामैश्वर्य्यं यस्माद्भोग्यसाम्यमेषामनादिसिद्धेनेश्वरेण श्रूयते । ब्रह्मविदाप्नोति परं इत्युपक्रम्य सो-

ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेन किमनेन ग्रहेणोक्तम् । पारमेश्वराधीनमेवैषामैश्वर्य्यं न स्वातन्त्र्यमिति ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वात् पक्षे पुनरावृत्तिर्विकारप्रलये हि तदाश्रितस्यैश्वर्य्यस्य प्रलयः स्यादतो ऽनावृत्तिर्विभागपक्षो ऽवकल्पते । ननु वचनादनावृत्तिः स्यात् । न शक्यते वचनशतेनापि वस्तुतत्त्वमन्यथाकर्तुं मनसैतान्कर्मान् ब्रह्म गमयतीति च प्राप्तिपरा न भेदप्रतिपादनपरा इति मत्वाह भगवान् बादरायणः—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ये नाम के चिदर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्तदुपासका ये च ये च साक्षात्परमात्मानं प्राप्तुं स्थितास्तदाराधनतत्पराः तेषां सर्वेषामनावृत्तिः । कथमवगम्यते । शब्दात् । यतयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति तेषामपुनरावृत्तिः, एतेन प्रतिपद्यमान इमं मानवमावर्तं नावर्तत इति ते इमं तद्ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यन्ते न च पुनरावर्तन्ते इति संवत्सरचक्रं सूर्यमण्डलं वैराजशरीरं तत्र सर्वे लोकाः सर्वे वेदा देवाः सन्निविष्टाः । तथाहि मन्त्रवर्ण पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन् स्थिता भुवनानि विश्वेति तदन्तरात्मानं प्रथमं प्राप्य ततः परमात्मानं प्रतिपद्य तेनैकीभूतास्तस्मिन् ब्रह्मणि मोदन्त इति ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवद्भास्कराचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

—:○:—

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SEṚIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 70, 185 & 209.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्री भा स्क रा चा र्य वि र चि त म् ।

BRAHMASÛTRA

WITH

A COMMENTARY BY BHÂSKARÂCHÂRYA.

EDITED BY

Pandit Vindhyesvarî Prasâda Dvivedin,

Librarian, Government Sanskrit College,

BENARES.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

1915.

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

श्रीभास्कराचार्यविरचितस्य

शारीरकमीमांसाभाष्यस्य

भूमिका ।

श्रीशङ्कराचार्यरामानुजाचार्यमध्वाचार्यप्रणीतशारीरकमीमांसाभाष्येभ्यः प्राचीनं तद्भाष्यमन्विष्यता मया श्रीमद्गुरुभिः पठ्यमानमिदं पद्यं भास्कराचार्यकृतभाष्यस्य महती प्रशंसा च श्रुता

"सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥" इति

तदनन्तरं भास्कराचार्यकृतस्य ब्रह्ममीमांसासूत्राणां व्याख्यानस्यान्वेषणे कृते बहुकालानन्तरमेकया वृद्धया ब्राह्मण्या कतिभिस्ताम्रपणैर्विक्रीते स्वकीये पुस्तकस्तोमे वणिक्तनयहस्तगते तस्मिन् पुस्तकस्तोमे किमिदं किमिदं

दर्शयदर्शय इति ब्रुवता मया वङ्गाक्षरलिखितानि जीर्णानि कतिपयपुस्तकानि क्रीतानि। तेषु चैकं कतिपयपत्त्रहीनमतिजर्जरं भास्करभाष्यमुपलब्धम्। अत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः "इति शारीरकमीमांसाभाष्ये भास्कराचार्यप्रणीते चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥ शकाब्दाः १५४६ ॥ श्रीकृष्णः शरणम् ॥ श्रीहरिः शरणम् ॥ ० ॥" पुस्तकमिदं केनचिद्वेदान्तप्रियेणानेकैर्लेखकैरेकेनैव दिवसेन सत्वरं लेखापितमिति विभिन्नाकारदुष्पठप्रत्येकपत्त्रदर्शनादनुमीयते । परं तु याथातथ्येन परिशोध्य पठनपाठनादिषु उपयोगं नीतमिति समालोचनादवगम्यते ।

ततः परं वाराणसीनिवासिश्रीयुक्तबाबूगोविन्ददासमहाशयैर्महता यत्नेन सङ्गृहीतं स्वकीयं देवनागराक्षरलिखितं भास्करभाष्यपुस्तकं दत्त्वा वाराणसीस्थचौखम्बासंस्कृतसीरीजनामकपुस्तकावल्यां मुद्रितं भवेद्यदीदं भाष्यं तदा समीचीनं भविष्यतीति सम्यक् प्रोत्साहितोऽहं मुद्राद्वारा तत्प्रकाशने प्रवृत्तः ।

मुद्रणसमये च उक्तादर्शद्वयसमालोचनेन पाठापपाठविवेचनं कृत्वा वङ्गाक्षरलिखितपुस्तकपाठं समीचीनं विज्ञाय मूले स्थापितवान् पाठान्तराणि चाधोभागे टि-

प्पण्याम् सूत्रपाठेष्वपि रामानुजाचार्यादिभाष्यसम्मतान् भास्करभाष्यानुकूलान् पाठान् मूले तत्प्रतिकूलाँश्चाधो भागे टिप्पण्यां सन्निवेश्य मुद्रितवान् । भाष्यविशेषवर्णनं तु भास्कराचार्यवर्णनानन्तरं भविष्यतीत्यास्तां तावत् ।

अयं भास्कराचार्यश्च कस्मिन् काले कस्मिन् देशे चाविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतः लोकभास्कर—श्रौतभास्कर—हरिभास्कर—भगवन्तभास्कर—ज्यौतिषिकभास्कर—भदन्तभास्कर—भास्करमिश्र—भास्करशास्त्रि—भास्करदीक्षित—भट्टभास्करपण्डित—भास्कराचार्य—भट्टभास्करमिश्रत्रिकाण्डमण्डन—लौगाक्षिभास्कर—शाण्डिल्यभास्कर—वत्सभास्कर—भास्करदेव—भास्करनृसिंह—भास्कर-राय—भास्करानन्दनाथ—भास्करसेनादयोऽनेके भास्करास्तत्तद्ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । भाष्यकृद्भास्कराचार्यैस्तु स्वकृतभाष्ये न कोऽपि परिचयो दत्तो येन तद्देशकालभाष्यरचनासमयश्च निर्णीतो भवेत् ।

यत्तु माधवाचार्येण स्वोक्तशङ्करविजयग्रन्थे १५ सर्गे ८० श्लोकादौ भट्टभास्करशङ्कराचार्ययोः संवादो वर्णितस्तत्तु प्रमाणमपेक्षते परं तु भट्टभास्करो वेदान्तविद्यानिपुणः कश्चिदासीदिति तु न्यायमीमांसावेदा-

न्तग्रन्थेषु तत्रतत्र वेदान्तिभास्करनाम्ना भट्टभास्कर-नाम्ना वा तन्मतोपन्यासादैतिह्येन प्रमाणेन निश्चितं भवति । कदाचिदयमेव भट्टभास्करो भोजराजेन विद्यापतिनाम्नाभिहित इति कथनमपि न साहसास्पदं भविष्यति। तथाहि डाक्तरश्रीभाऊदाजीनामकेन वैद्यरा-जेन महाराष्ट्रदेशे नाशिकक्षेत्रसमीपे समुपलब्धे ता-म्रपट्टे लिखितानि कानिचित् पद्यानि प्रदर्श्यन्ते ।

"शाण्डिल्यवंशे कविचक्रवर्त्ती
त्रिविक्रमोऽभूत् तनयोऽस्य जातः ।
यो भोजराजेन कृताभिधानो
विद्यापतिर्भास्करभट्टनामा ॥
तस्माद् गोविन्दसर्वज्ञो जातो गोविन्दसन्निभः ।
प्रभाकरः सुतस्तस्मात् प्रभाकर इवापरः(१) ॥
तस्मान्मनोरथो जातः सतां पूर्णमनोरथः ।
श्रीमान् महेश्वराचार्यस्ततोऽजनि कवीश्वरः ॥
तत्सनुः कविवृन्दवन्दितपदः
सद्वेदविद्यालता-
कन्दः कंसरिपुप्रसादितपदः
सर्वज्ञविद्यासदः ।

(१) प्रभाकरः सूर्यः पक्षे प्रभाकरो मीमांसकाचार्यः ।

यच्छिष्यैः सह कोऽपि नो विवदितुं
दक्षो विवादी क्वचित्
श्रीमान् भास्करकोविदः समभवत्
सत्कीर्त्तिपुण्यान्वितः॥
लक्ष्मीधराख्योऽखिलसूरिमुख्यो
वेदार्थवित्तार्किकचक्रवर्त्ती(१)।
क्रतुक्रियाकाण्डविचारसारो
विशारदो भास्करनन्दनोऽभूत्॥
सर्वशास्त्रार्थदक्षोऽयमिति मत्त्वा पुरादतः।
जैत्रपालेन यो नीतः कृतश्च विबुधाग्रणीः॥
तस्मात् सुतः सिंघणचक्रवर्त्ती दैवज्ञवर्योऽजनि चङ्गदेवः।
श्रीभास्कराचार्यनिबद्धशास्त्रविस्तारहेतोः कुरुते मठं यः॥
भास्कररचितग्रन्थाः सिद्धान्तशिरोमणिप्रमुखाः।
तद्वंश्यकृताश्चान्ये व्याख्येया मन्मठे नियतम्॥" इति

एतेन कविचक्रवर्त्तिनस्त्रिविक्रमस्य पुत्त्रो विद्यापतिर्भास्करभट्टः सिद्धान्तशिरोमणिकर्त्तुर्भास्कराचार्यस्य पूर्वपुरुषेषु षष्ठः समभवदिति निष्पन्नम्।

श्रीभास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायोपान्ते उक्तम्।

(१) एतेनायमपि मीमांसकस्तार्किकश्चाभूदित्यवगम्यते।

" आसीत् सह्यकुलाचलाश्रितपुरे
त्रैविद्यविद्वज्जने
नानासज्जनधाम्नि विज्जडविडे
शाण्डिल्यगोत्रो द्विजः ।
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो
निःशेषविद्यानिधिः
साधूनामवधिर्महेश्वरकृती
दैवज्ञचूडामणिः ॥ ६१ ॥
तज्जस्तच्चरणारविन्दयुगल-
प्राप्तप्रसादः सुधी-
र्मुग्धोद्बोधकरं विदग्धगणक-
प्रीतिप्रदं प्रस्फुटम् ।
एतद्व्यक्तसदुक्तियुक्तिबहुलं
हेलावगम्यं विदां
सिद्धान्तग्रथनं कुबुद्धिमथनं
चक्रे कविर्भास्करः ॥ ६२ ॥ "
" रसगुणपूर्णमही १०३६ सम-
शकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।
रसगुण ३६ वर्षेण मया
सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥ ५८ ॥

एतेन निष्पन्नं भवति सिद्धान्तशिरोमणिकर्तुर्भास्कराचार्यस्य १०३६ शाकवर्षे जन्माथ च ९१८ शाकवर्षमारभ्य ९७३ शाकवर्षपर्यन्तं भोजराजो राजसिंहासनेऽधिष्ठित आसीदिति(१) तस्मिन्नेव समये शारीरकमीमांसाभाष्यकारो भट्टभास्करोऽप्यासीदिति प्रतिभाति। एतत्कालिकीमेव भट्टभास्करस्य स्थितिं ९०६ शकाब्दे वर्तमानस्य न्यायाचार्योदयनस्य न्यायकुसुमाञ्जलौ ३३२ पृष्ठे ५ पङ्क्तौ "ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते"(२) इत्युक्तिः तथैव १४ पङ्क्तौ "भास्करस्त्रिदण्डिमतभाष्यकार"(३) इति वर्द्धमानोपाध्यायस्य न्यायकु-

(१) राजतरङ्गिणीभोजप्रबन्धादिग्रन्थान् समालोचयद्भिः "पञ्चाशत् पञ्च वर्षाणि सप्त मासा दिनत्रयम् । भोजराजेन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथमि"त्युद्धृतवद्भिः महामहोपाध्यायश्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्नसी. आई. ई.महाशयैः स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकाभूमिकायां १७ पृ. ९३२-९८७ शाकवर्षेषु भोजराजः राजसिंहासने स्थित इति निष्पादितम् । तथैव महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादेन प्राचीनलेखमालायामङ्कितं भोजराजीयं १०७८ विक्रमाब्दीयं (९४३ शाकाब्दीयं) दानपत्रं प्रमाणयता झलकीकरोपनाम्ना भट्टश्रीवामनाचार्येणापि स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकाभूमिकायां ५ पृ. २० प. ९१८-९७३ शाकवर्षेषु भोजराजस्य राज्यकालः प्रतिपादित इति ।

(२) ब्रह्मपरिणामनिरूपणमस्मिन् मुद्रितभाष्ये १०४।१०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(३) एवं मुद्रितभाष्यं त्रिदण्डिवेदान्त्यनुकूलमेव त्रिदण्डप्रशंसा चास्मिन् मुद्रिते भाष्ये २०८ पृ० ४। २३ पं० निरूपिता । तथा च १०१२ शकाब्दे वर्तमानाद् रामानुजाचार्यात् पूर्वं वर्तमानाः टङ्क-द्रमिण-

सुमाञ्जलिप्रकाशे ऽपि भट्टभास्करमतोपन्यासपुरःसरोक्तिर्द्रढयति । तथाहि लक्षणावल्यामुदयनाचार्योक्तिः ।

" तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥ " इति

भट्टभास्कराचार्यो विद्याभ्यासादिना पाण्डित्यसम्पादनानन्तरं भाष्यं प्रणीतवान् तदनन्तरं च वृद्धावस्थाया विख्यातकीर्तिरभूदिति सम्भाव्यते ततश्च भोजराजेन विद्यापतिनाम्नाभिहितः । उक्तयुक्त्या उदयनाचार्यसमानकालावस्थायित्वाद् "भास्करगोत्रे युज्यत" इत्युपालम्भोऽपि सम्भवतीति ।

अन्येषु भास्करेषु केचिन्नामतः केचिदुपनामतः केचिच्च समयतः शारीरकभाष्यकर्तुर्भास्करभट्टाद्भिन्ना एव सिद्धास्तथाहि

लोकभास्कर—श्रौतभास्कर—हरिभास्कर—भगवन्तभास्कर—ज्यौतिषिकभास्कर—भदन्तभास्कर—भास्करमिश्र—भास्करशास्त्रि—भास्करदीक्षितास्तु नामोपनामभ्यां भिन्नाः । लौगाक्षिभास्कर—वत्सभास्करौ तु गोत्रतो भिन्नौ । भास्करदेव—भास्करनृसिंह—भास्करराय—भास्करानन्दनाथ—भास्करसेनाश्च नामतः समयतश्च भिन्नाः ।

गुहदेव-भारुचि-यामुनाचार्यादयोऽपि त्रिदण्डिवेदान्तिन एव एकदण्डी त्रिदण्डी वेति मन्वाद्यनुशासनादिति नासमञ्जसं किमपि ।

त्रिकाण्डमण्डनभट्टभास्करमिश्रा अपि कृष्णयजुर्वेदीयां तैत्तिरीयसंहितां तैत्तिरीयं ब्राह्मणमापस्तम्बसूत्रं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिकां च प्रणीतवन्तः एतेषामितिवृत्तनिरूपणे आनन्दाश्रमसंस्कृतसीरीजमुद्रिते तद्भाष्यसहितरुद्राध्याये भूमिकायां "तथापि भट्टभास्करोऽयं माधवाचार्यान्न प्राचीन इति तु निश्चितमेवेति" इत्येव लेखो दृश्यते स तु प्रमाणानुल्लेखाद्दिङ्ञ्चिन्त्य इति ।

अयं शारीरकसूत्रभास्करो भट्टभास्कराचार्यस्तु भेदाभेदवादी(१) मुख्यतया शङ्कराचार्यमतखण्डनाय भाष्यं प्रणीतवान् यत आदावेव ।

"सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥"

इति शङ्कराचार्याक्षेपपरं पद्यमुक्तवान् । अपि च ८५ पृष्ठे "तथा च वाक्यं परिणामस्तु स्याद् दध्यादिवदिति

(१) भट्टोजिदीक्षितेन वेदान्ततत्त्वविवेकटीकाविवरणे "भट्टभास्करस्तु भेदाभेदवेदान्तसिद्धान्तवादी"त्युक्तम् । अत्र भाष्येऽपि १०३ पृ. "ननु भेदाभेदौ कथं परस्परविरुद्धौ सम्भवेतां ? नैष दोष" इत्युक्तम् । १६४ पृ० "भेदाभेदरूपं ब्रह्मेति समधिगतम् इदानीं भेदरूपमभेदरूपं चोपास्यमुतोपसंहृतसमस्तभेदमभिन्नं सल्लक्षणबोधरूपमुपास्यमित्ययमंशो विचार्यते ।" इत्यादि ।

विगीतं विच्छिन्नमूलं माहायानिकबौद्धगाथायितं मायावादं व्यावर्णयन्तो लोकान् व्यामोहयन्ति" इति । १२४ पृ. "ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता वेदितव्याः ।"

भाष्यं चेदं त्रिदण्डिवेदान्त्यनुकूलं त्रिदण्डप्रशंसा चात्र २०८ पृ. "स्मृतौ च मननादौ त्रिदण्डयज्ञोपवीतादिनियमादुत्तमाश्रमः स्वरूपतो धर्मतश्च निर्ज्ञात इति नातिप्रसङ्गः ।" "स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतत्वात् त्रिदण्डपक्षेऽप्युपपन्नत्वात् ।" इत्यादि । १२८ पृ. "इदानीं पञ्चरात्रसिद्धान्तः परीक्ष्यते न चेयमनुपपन्ना चित्रा श्रुतिर्विरोधाभावात् । कथम् वासुदेव एवोपादानकारणं जगतो निमित्तकारणं चेति ते मन्यन्ते । क्रियायोगश्च तत्प्राप्त्युपायस्तत्रोपदिश्यते अधिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य तमेव प्रतिपद्यन्त इति । तदेतत् सर्वं श्रुतिप्रसिद्धमेव तस्मान्नात्र निराकरणीयं पश्यामः ।" इत्यादि

इत्थं मया यावता श्रमेण परिशुद्धिसम्भवस्तावान् परिश्रमः कृतोऽत्र शास्त्ररसिकानामल्पे ऽपि समादरे सकलो निजपरिश्रमः सफलो विभावयिष्यते । अत्र दुरूहत्वाद्भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् वृद्धत्वादिन्द्रियदौर्बल्यात्

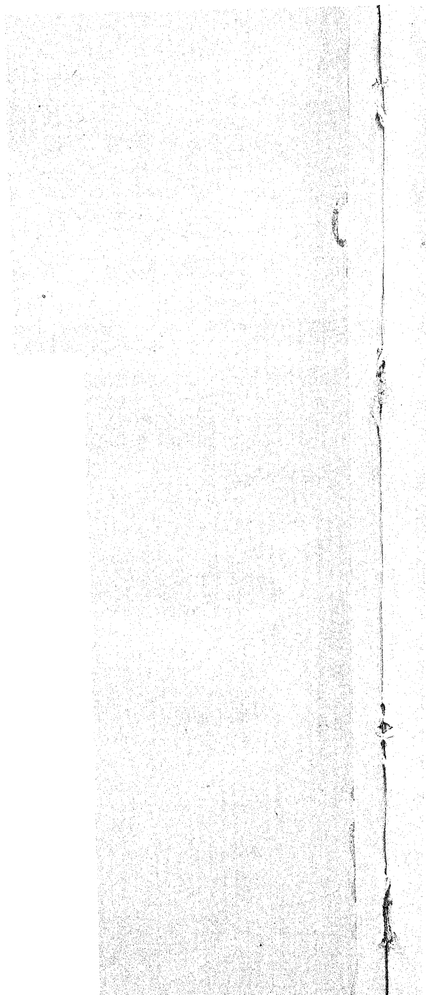
७७ पृ. १२ पं "यथा कुम्भकारो मत्रजातं निर्मिमाणः(१)" ८५ पृ. २७ पं. "मासायानिक"(२) १०९ पृ. १२ पं. "लक्षणमपि(१) पादेन कृतम्(३)" एवंजातीयकानि बहूनि स्खलितानि वर्तन्ते तानि द्वितीयसंस्करणे परिशुद्धानि भविष्यन्तीति गुणैकपक्षपातिनो विदुषो भूयोभूय एव प्रार्थय इति शिवम् ।

---

(१) "कुम्भकारोऽमत्रजात"मिति शुद्धः पाठः पात्रामत्रे च भाजनमिति कोशात् ।
(२) माहायानिक इति शुद्धः पाठः ।
(३) लक्षणमक्षपादेन कृतमिति शुद्धः पाठः ।

गवर्नमेंटसंस्कृतकालेज-
पुस्तकालये वाराणस्याम्
१९।१।१९१४ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ५

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११